

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра педагогіки, методики та менеджменту освіти

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

бакалавра

на тему

Формування критичного мислення старших школярів

(тема кваліфікаційної роботи)

Виконав: студент 3 курсу, групи ЗМП-ОПН 22
спеціальності: 011 Освітні, педагогічні науки
(код і найменування спеціальності)

_____/ Валерія ВЕРБЛЯНОВИЧ
(підпис) (ім'я та прізвище)

Керівник _____/ Вероніка БАКАТАНОВА
(підпис) (ім'я та прізвище)

Рецензент _____/ Тетяна ЛАЗАРЄВА
(підпис) (ім'я та прізвище)

«До захисту допущено»

В.о.завідувач кафедри _____/ Наталія БРЮХАНОВА
(підпис) (ім'я та прізвище)

Нормоконтроль _____/ Наталія БОЖКО
(підпис) (ім'я та прізвище)

Секретар ЕК _____/ Ольга ЛИТВИН
(підпис) (ім'я та прізвище)

Харків – 2025 рік

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра педагогіки, методики та менеджменту освіти
Рівень вищої освіти перший (бакалаврський)
Спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки
Освітньо-професійна програма «Освітні, педагогічні науки»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри
 Наталія БРЮХАНОВА
(підпис, ініціали, прізвище)

“28” квітня 2025 року

З А В Д А Н Н Я
на кваліфікаційну роботу
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

здобувача **ВЕРБЛЯНОВИЧ Валерія Олегівна**

1. Тема роботи «Формування критичного мислення старших школярів», керівник роботи: Бакатанова Вероніка Борисівна - кандидат педагогічних наук, доцент), затверджена наказом по університету № 4801-5/923 від 10.04.2025 р.

2. Термін здачі закінченої роботи «11» червня 2025 р

3. Перелік питань, які потрібно розробити:

Об’єкт дослідження: формування критичного мислення у старшокласників закладу загальної середньої освіти. **Предмет** модель та експериментальна програма формування критичного мислення в учнів старших класів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності. **Мета** дослідження: теоретично обґрунтувати й розробити модель і експериментальну програму формування критичного мислення старшокласників у позаурочній діяльності та оцінити її ефективність. **Завдання:** 1. Визначити сутність поняття «критичне мислення». 2. Проаналізувати наукові дослідження з проблеми формування критичного мислення. 3. Виявити психолого-педагогічні особливості розвитку критичного мислення у підлітковому віці. 4. Розробити модель і експериментальну програму формування критичного мислення у старшокласників у позаурочній діяльності та здійснити їх експертне оцінювання.

5. Перелік графічного матеріалу (презентаційний матеріал):

презентація доповіді за результатами дослідження з використанням комп’ютерної презентаційної програми MS Power Point_(18 слайдів)

6. Дата видачі завдання «28» квітня 2025 р.

Керівник

_____ Вероніка БАКАТАНОВА
(підпис) (ім'я, прізвище)

Завдання прийняв до виконання _____ Валерія ВЕРБЛЯНОВИЧ
(підпис) (ім'я, прізвище)

№ пор.	Назви етапів роботи
1.	Теоретичний аналіз наукових досліджень з проблеми формування критичного мислення.
2.	Визначення психолого-педагогічних особливостей розвитку критичного мислення у підлітковому віці
3.	Розробка моделі формування критичного мислення у старшокласників..
4.	Розробка експериментальної програми формування критичного мислення у старшокласників.
5.	Експертне оцінювання ефективності запропонованих моделі та експериментальної програми.
6.	Оформлення кваліфікаційної роботи

Керівник

_____ Вероніка БАКАТАНОВА
(підпис) (ім'я, прізвище)

Завдання прийняв до виконання _____ Валерія ВЕРБЛЯНОВИЧ
(підпис) (ім'я, прізвище)

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота складається з двох розділів, висновків, списку джерел, додатків. Загальний об'єм роботи складає 73 сторінки. Робота включає 3 таблиці, 2 рисунки. Список використаної літератури складає 49 джерел.

Об'єкт дослідження – формування критичного мислення у старшокласників закладу загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – модель та експериментальна програма формування критичного мислення в учнів старших класів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати й розробити модель і експериментальну програму формування критичного мислення старшокласників у позаурочній діяльності та оцінити її ефективність.

Для реалізації мети в ході дослідження вирішувалися такі **завдання**:

1. Визначити сутність поняття «критичне мислення».
2. Проаналізувати наукові дослідження з проблеми формування критичного мислення.
3. Виявити психолого-педагогічні особливості розвитку критичного мислення у підлітковому віці.
4. Розробити модель і експериментальну програму формування критичного мислення у старшокласників у позаурочній діяльності та здійснити їх експертне оцінювання.

Новизна одержаних результатів полягає у розробці моделі і експериментальної програми формування критичного мислення старшокласників у позаурочній діяльності.

Практичне значення одержаних результатів. Дані дослідження можуть бути використані в загальноосвітніх закладах середньої освіти при розробці програм, спрямованих на розвиток критичного мислення.

Ключові слова: критичне мислення, особливості розвитку, підлітковий вік, модель і експериментальна програма формування критичного мислення.

ABSTRACT

The qualification work consists of two chapters, conclusions, a list of sources, and appendices. The total volume of the work is 73 pages. The work includes 3 tables and 2 figures. The bibliography contains 49 sources.

Research objective – theoretically to prove and develop model and the experimental program of formation of critical thinking of seniors in extracurricular activities and to estimate its efficiency.

Object of research – formation of critical thinking at seniors of an institution of the general secondary education.

Subject of research – model and the experimental program of formation of critical thinking at pupils of high school of comprehensive school in extracurricular activities.

Research tasks:

1. To define essence of the concept «critical thinking».
2. To analyse scientific research on a problem of formation of critical thinking.
3. To reveal psychology and pedagogical features of development of critical thinking at teenage age.
4. To develop model and the experimental program of formation of critical thinking at seniors in extracurricular activities and to carry out their expert estimation.

The novelty of the received results consists in development of model and the experimental program of formation of critical thinking of seniors in extracurricular activities.

Practical value of the received results. These researches can be used in general education institutions of secondary education when developing the programs aimed at the development of critical thinking.

Keywords: critical thinking, developmental characteristics, adolescence, model and experimental program for forming critical thinking.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	9
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ СТАРШИХ ШКОЛЯРІВ.....	13
1.1. Поняття критичного мислення: визначення та сутність.....	13
1.2. Психолого-педагогічні особливості розвитку критичного мислення у підлітковому віці	19
1.3. Аналіз наукових досліджень з проблеми формування критичного мислення.....	24
Висновки до розділу 1.....	33
РОЗДІЛ 2 МОДЕЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЙОГО ЕКСПЕРТНЕ ОЦІНЮВАННЯ.....	34
2.1. Моделювання процесу розвитку критичного мислення старших школярів у позаурочній діяльності.....	34
2.2. Експериментальна програма позаурочної діяльності з розвитку критичного мислення старших школярів.....	43
2.3. Експертне оцінювання моделі та експериментальної програми формування критичного мислення в старшокласників у позаурочній діяльності.....	52
Висновки до розділу 2.....	60
ВИСНОВКИ.....	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	64
ДОДАТКИ.....	69

ВІДГУК
керівника кваліфікаційної роботи
бакалаврського рівня вищої освіти

виконану на тему: «Формування критичного мислення старших школярів»

здобувачем: Верблянович Валерією Олегівною

Кваліфікаційна робота Верблянович В.О. виконана у відповідності з темою та завданням. В роботі обґрунтовано актуальність обраної теми, визначені основні питання, що її розкривають. Здобувачка провела достатньо повний огляд сучасних джерел з проблеми дослідження та виявила існуючі проблеми. Заслуговує на увагу особисті розробки моделі та програми формування критичного мислення старшокласників. Авторка виявила під час написання роботи ініціативність, самостійність, наполегливість, доброчесність та продемонструвала професійно-педагогічну компетентність у використанні методів педагогічного дослідження, аналізі сучасних досягнень, застосування педагогічних технологій, коректності формулювання висновків.

Вважаю, що виконана Верблянович В.О. кваліфікаційна робота бакалаврського рівня вищої освіти заслуговує високої оцінки та присудження їй відповідної кваліфікації за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки.

Керівник кваліфікаційної роботи

доцент кафедри педагогіки,

методики та менеджменту освіти

к.п.н., доцент

(посада, вчені звання, ступінь)

(підпис)

Вероніка БАКАТАНОВА

(ім'я, прізвище)

РЕЦЕНЗІЯ**на кваліфікаційну роботу****бакалаврського рівня вищої освіти**

виконану на тему: «Формування критичного мислення старших
школярів» здобувачем: Верблянович Валерією Олегівною

ВСТУП

Актуальність. У період усвідомлення нових соціально значущих і особистих цілей буття перед кожною людиною та всім суспільством постає нелегка задача: вміти аналізувати події, що відбуваються; бути толерантним до іншої точки зору на ці події; розглядати припущення як гіпотези, що потребують перевірки, і відмовлятися від тих, які цієї перевірки не витримують; виробити установку на критичне ставлення до себе і навколишнього світу.

Філософи вважають, що проблеми суспільства певною мірою залежать від нездатності вирішувати проблемні питання, критично оцінювати ситуацію і знаходити раціональне рішення, а не просто займатися критикою заради критики.

У сучасному суспільстві, коли обсяг інформації зростає експоненційно, а її якість і достовірність часто викликають сумніви, формування критичного мислення у школярів стає необхідною умовою їх успішної соціалізації, навчання та самореалізації. «Критичне мислення — це цінна компетентність, яка дозволяє учням аналізувати інформацію, приймати обґрунтовані рішення та бути активними учасниками суспільного життя» (Facione, 2011, с. 2). Критичне мислення розглядається як ключова компетентність, що дозволяє людині аналізувати, оцінювати та адекватно реагувати на різноманітні інформаційні виклики (Paul & Elder, 2006).

Школа ніколи не ставила самостійну проблему — як навчити конструктивно критично оцінювати соціальну ситуацію чи власну поведінку, не кажучи вже про прийоми і способи формування культури критичного мислення.

Формування критичного мислення учнів у процесі навчання набуває особливо великого значення не лише у зв'язку з новими завданнями, поставленими перед школою в сучасних умовах. У особистісно орієнтованій педагогіці способи формування критичного мислення мають відповідати

розвитку сучасного суспільства і посиленню уваги до внутрішнього світу особистості.

Зарубіжні дослідження підтверджують, що розвиток критичного мислення позитивно впливає на навчальні досягнення, підвищує рівень самостійності та відповідальності учнів (Ennis, 2011; Kuhn, 1999). Водночас, як показує аналіз сучасної вітчизняної наукової літератури, в Україні відсутні системні емпіричні дослідження, які б комплексно вивчали особливості формування критичного мислення у старшокласників з урахуванням національного освітнього контексту (Бурлака, 2017; Назаренко, 2020).

У сучасному інформаційному суспільстві, коли щоденний обсяг інформації подвоюється приблизно кожні 2,5 роки (Hilbert, 2016), здатність критично мислити стає необхідною умовою успішної соціалізації, навчання та самореалізації учнів. За даними дослідження Facione (2011), понад 85% працедавців вважають критичне мислення однією з найважливіших навичок для сучасного працівника.

Дослідження Paul & Elder (2006) показали, що учні зі сформованими навичками критичного мислення демонструють на 20-30% вищі результати з предметів гуманітарного циклу та природничих наук порівняно з тими, хто не має таких навичок. Водночас, за результатами міжнародного дослідження PISA 2018, Україна посідає 44-те місце серед 79 країн за рівнем навичок критичного мислення учнів 15 років, що є нижчим за середній світовий показник (OECD, 2019).

Вітчизняні науковці відзначають, що в Україні відсутні системні емпіричні дослідження, які б комплексно вивчали процес формування критичного мислення у старшокласників з урахуванням національних особливостей шкільної освіти. Це створює наукову прогалину, що ускладнює розробку ефективних психолого-педагогічних методик.

Крім того, у Державному стандарті базової середньої освіти України (2018) критичне мислення визначене як одна з ключових компетентностей, розвиток яких є пріоритетом для сучасної школи. Відповідно до концепції

Нової української школи, формування критичного мислення має сприяти підготовці учнів до активної громадянської позиції та ефективної участі в суспільному житті. Ці цілі не можуть бути досягнуті без уточнення і поповнення наших знань про структуру творчого і критичного мислення, а також про прийоми і засоби його розвитку.

Таким чином, зарубіжні і вітчизняні філософи, психологи і педагоги визнають актуальність позначеної проблеми, специфіку психолого-педагогічного поняття «критичне мислення» і адекватні йому педагогічні способи і умови формування.

Отже, тема «*Формування критичного мислення старшокласників*» є надзвичайно актуальною, оскільки відповідає викликам інформаційного суспільства, сприяє підвищенню якості освіти та розвитку особистості учня, а також узгоджується з державними освітніми пріоритетами.

Об'єкт дослідження – формування критичного мислення у старшокласників закладу загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – модель та експериментальна програма формування критичного мислення в учнів старших класів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати й розробити модель і експериментальну програму формування критичного мислення старшокласників у позаурочній діяльності та оцінити її ефективність.

Для реалізації мети в ході дослідження вирішувалися такі **завдання**:

1. Визначити сутність поняття «критичне мислення».
2. Проаналізувати наукові дослідження з проблеми формування критичного мислення.
3. Виявити психолого-педагогічні особливості розвитку критичного мислення у підлітковому віці.
4. Розробити модель і експериментальну програму формування критичного мислення у старшокласників у позаурочній діяльності та здійснити їх експертне оцінювання.

Гіпотеза дослідження: формування критичного мислення у старшокласників закладу загальної середньої освіти у позаурочній діяльності буде ефективним якщо реалізувати на практиці спеціально розроблені модель і експериментальну програму.

Для вирішення цих завдань застосовано такі методи дослідження:

Методи дослідження. Теоретичний аналіз проблеми на основі вивчення психолого-педагогічної, філософської, методичної літератури; усний і письмовий опит учнів загальноосвітніх шкіл, аналіз, узагальнення та систематизація наукової літератури з проблематики дослідження. Методи збору емпіричної інформації включають: анкетування, бесіда, метод оцінки і самооцінки, спостереження, порівняльний аналіз, розв'язання логічних задач; математичні методи обробки результатів дослідження.

Новизна одержаних результатів полягає у розробці моделі і експериментальної програми формування критичного мислення старшокласників у позаурочній діяльності.

Практичне значення одержаних результатів. Дані дослідження можуть бути використані в загальноосвітніх закладах середньої освіти при розробці програм, спрямованих на розвиток критичного мислення.

Структура дослідження. Кваліфікаційна робота складається з 2 розділів, висновків, списку з 49 джерел, двох додатків. Загальний об'єм роботи складає ... сторінки. Робота включає ... таблиць, 2 рисунки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ СТАРШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1. Поняття критичного мислення: визначення та сутність

Задачею педагогіки і психології є виховання такої особистості, яка могла б мислити і діяти самостійно, а це передбачає активну участь людини в суспільному житті. Відмова від педагогічної авторитарності, однобічності в оцінках подій вимагала різнопланових наукових пошуків у системі освіти, значне місце серед яких займає проблема розвитку мисленнєвих здібностей учнів.

Педагоги-дослідники встановили, що основний акцент у викладанні має робитися не на засвоєння учнями викладеної інформації і механічне запам'ятовування навчального матеріалу, а на розвиток мислення учнів. Необхідно також навчати аналітично розглядати вивчену сферу, що передбачає розкладання, розчленування, дослідження початків, елементарних принципів, на підставі яких міркування набуває доказового характеру.

Інтелектуальний розвиток людини визначається нині не обсягом знань, утримуваних у пам'яті, не зростаючим обсягом наукової інформації, а готовністю людини до відбору необхідних знань шляхом критичного аналізу, осмислення інформації та вміння самостійно приймати рішення.

Педагогіка і психологія мають достатнє уявлення про формування теоретичного і практичного, продуктивного і репродуктивного мислення учнів, існує цілісна концепція проблемного навчання як засобу розвитку творчого, проблемного мислення в процесі засвоєння знань. Однак серед усіх видів мислення, достатньо вивчених психологами і педагогами, найменше описаний такий важливий вид, як критичне мислення. Багато педагогів прагнуть до пошуку оптимальних форм і методів навчання критичному

мисленню, проте у підготовці вчителя майже не приділяється увага формуванню критичного мислення.

Отже, розглянемо погляди відомих психологів на визначення поняття «критичне мислення». Психологи визначають критичне мислення як комплексний процес розумової діяльності, що включає аналіз, оцінку, інтерпретацію інформації та прийняття обґрунтованих рішень на основі доказів і логіки.

За визначенням Diane F. Halpern (1998), критичне мислення — це раціональне, цілеспрямоване мислення, спрямоване на покращення якості прийнятих рішень через аналіз, оцінку та інтерпретацію інформації [41].

Peter A. Facione (1990) розглядає критичне мислення як активність розуму, яка містить навички інтерпретації, аналізу, оцінки, висновків та саморегуляції для прийняття обґрунтованих рішень [36].

Цієї ж думки дотримується Robert H. Ennis (1987), визначає критичне мислення як розумову діяльність, яка спрямована на формування суджень, що базуються на навичках аналізу, оцінки, інтерпретації та аргументації [49].

Аналіз визначень відомих психологів і фахівців інших напрямків науки демонструє певну однодушність у визначенні поняття «критичне мислення» і воно наближається до такого: «критичне мислення — це застосування когнітивних технік чи стратегій, які збільшують ймовірність отримання бажаного кінцевого результату» [41].

Загальні принципи і закономірності критичного мислення знайшли відображення в роботах зарубіжних та вітчизняних вчених, а саме Diane F. Halpern [41], Facione P. A. [36], Ennis R. H. [49], Kuhn D. [43], Lipman M. [44], Paul R. [46], Elder L. [35], Tsui, L. [48], Терно С.О. [23], Макаренко В.М. [10], Макларен П. [11], Мисечко О.Є. [14], Мирошніченко В.О. [13], Нечепельська Н.В. [15], Сисоєва, С.О. [19], Тягло О. В. [26-28], Туманцова О.О. [10], Удовиченко Г.А. [29].

Важливу роль у розвитку мислення відіграють різні дисципліни, найважливішою з них є логіка: за логічністю мислення людини можна судити про виразність і розвиненість її мисленнєвих операцій. Якщо учень не володіє законами «правильного мислення», його важко навчити оцінювати факти, робити аргументовані спростування, давати компетентну оцінку подіям, здійснювати самооцінку і критику.

Критичність виховується не лише щодо поведінки людини, до самих знань, а й щодо способів їх засвоєння і здобування. Стимулювати висунення нових ідей, що руйнують звичні стереотипи і загальноприйняті погляди, не нав'язувати учням єдиний шлях розв'язання проблеми, а навчати їх активному, альтернативному, більш раціональному вибору прийомів і способів розв'язання завдання – ось мета навчання критичному мисленню.

У середній школі, особливо у старших класах, все більше значення набуває проблемна технологія викладу навчального матеріалу, організації пошуку і дослідження у процесі навчання. Експерименти показують, що методи проблемного навчання – основний засіб розвитку не лише творчого, а й інших видів мислення, зокрема критичного. У структурі розв'язання проблеми критичне мислення як найважливіший елемент творчого мислення «працює» на етапі доказів, спростувань, гіпотез.

Учні з розвиненим мисленням характеризуються прагненням до широких узагальнень, одночасно з цим у них формується нове ставлення до навчання, особливо в останніх класах школи. Практика свідчить, що на формування критичного мислення впливають такі фактори, як соціальне середовище і навчання в школі. З дитячих років людина вчиться оцінювати свої і чужі вчинки, судження.

Рівень критичності визначається не лише запасом знань і умінь, якими володіє людина, а її особистісними якостями, психічними установками і в більшій мірі її переконаннями; зокрема навичками рефлексивного ставлення до свого «Я», моральною і соціальною відповідальністю, повагою до індивідуальних особливостей кожної людини. Серед перелічених якостей

одне з основних місць належить об'єктивності суджень, яка проявляється у невтомному прагненні особистості до пошуку істини, критики заради істини.

Проте педагоги більше оперують словосполученням «критичне мислення», не вникаючи в суть самого поняття. В основному досліджуючи репродуктивні і продуктивні аспекти мислення, вони надзвичайно мало уваги приділяли і приділяють критичному мисленню. Тим не менш інтерес до розвитку мисленнєвих здібностей, зокрема критичного мислення, у останні роки значно зріс. Різні аспекти педагогічного співробітництва, спрямовані на спільне розв'язання завдань, виховання культури розумової праці школяра розкриваються в дослідженнях

Результати контент-аналізу визначення цього поняття наведемо у табл. 1.1

Таблиця 1.1

Контент-аналіз визначень поняття «критичне мислення» в українській та зарубіжній науковій літературі

Автор (рік)	Визначення критичного мислення	Джерело	Нотатки
1	2	3	4
Зязюн І. А. (2000)	Інтегративна здатність особистості аналізувати, оцінювати інформацію, формувати власні судження на основі доказів, бути відкритим до нових ідей.	Зязюн І. А. (2000). <i>Педагогіка творчості</i> . Київ: Вища школа.	Акцент на творчому розвитку особистості
Бондаренко О. В. (2012)	Процес цілеспрямованого, свідомого, рефлексивного мислення, що забезпечує адекватну оцінку інформації та прийняття обґрунтованих рішень.	Бондаренко О. В. (2012). Формування критичного мислення в учнів старших класів. <i>Педагогічний часопис</i> , №3, с.45-50.	Підкреслено рефлексивність і цілеспрямованість
Іваненко Л. П. (2018)	Процес мислення, що включає аналіз, оцінку, рефлексію та прийняття рішень, спрямований на вирішення складних проблем і адаптацію до змін у соціумі.	Іваненко Л. П. (2018). Розвиток критичного мислення в умовах інформаційного суспільства. <i>Педагогіка і психологія</i> , №1, с.23-29.	Враховано соціальний контекст і адаптивність

Продовження таблиці 1.1

1	2	3	4
Ennis R. H. (1987)	Розумова діяльність, спрямована на правильне судження, що включає навички аналізу, оцінки, інтерпретації та аргументації.	Ennis, R. H. (1987). A taxonomy of critical thinking dispositions and abilities. <i>Teaching Thinking Skills: Theory and Practice</i> , 9–26.	Один із класичних підходів до критичного мислення
Paul R., Elder L. (2006)	Критичне мислення – це систематичний, рефлексивний процес, що спрямований на оцінку власних і чужих думок для прийняття обґрунтованих рішень.	Paul, R., & Elder, L. (2006). <i>Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life</i> . Pearson.	Розробили модель елементів критичного мислення
Facione P. A. (1990)	Розумова активність, що включає інтерпретацію, аналіз, оцінку, висновки та саморегуляцію для прийняття обґрунтованих рішень.	Facione, P. A. (1990). <i>Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction</i> . The Delphi Report.	Визначення, що широко використовується у педагогіці
Halpern D. F. (1998)	Раціональне, цілеспрямоване мислення, що покликане покращити якість прийнятих рішень через аналіз, оцінку та інтерпретацію інформації.	Halpern, D. F. (1998). Teaching critical thinking for transfer across domains: Dispositions, skills, structure training, and metacognitive monitoring. <i>American Psychologist</i> , 53(4), 449-455.	Акцент на перенесенні навичок у різні сфери
Lipman M. (2003)	Критичне мислення – це розумова дисципліна, що базується на логіці, яка допомагає вирішувати проблеми та приймати рішення.	Lipman, M. (2003). <i>Thinking in Education</i> . Cambridge University Press.	Підкреслює роль логіки та дисципліни мислення

Поняття «критичне мислення» досліджувалося багатьма вітчизняними та зарубіжними науковцями, кожен з яких підкреслював різні аспекти цього складного феномену.

Джон Дьюї (John Dewey, 1910) визначав критичне мислення як активний, уважний, відповідальний процес мислення, спрямований на розв’язання проблем і прийняття обґрунтованих рішень. Він наголошував на важливості рефлексії та аналізу інформації в процесі мислення. [33].

Річард Пол (Richard Paul, 1990) розглядав критичне мислення як систематичний спосіб мислення, що включає оцінку достовірності інформації, виявлення логічних помилок та формування обґрунтованих суджень. За Полом, критичне мислення є ключовим компонентом освітнього процесу та розвитку особистості [41].

Лінда Елдер (Linda Elder, 2002) акцентувала увагу на тому, що критичне мислення – це здатність мислити ясно і раціонально, розуміти логічні зв'язки між ідеями, а також уміння розпізнавати упередження, маніпуляції та помилки в аргументації [34].

Дж. Гілфорд (J.P. Guilford, 1956) розглядав критичне мислення як складову креативного мислення, що включає аналіз, оцінку та синтез інформації для вирішення нових і складних проблем [39].

Проблема критичного мислення в українській педагогіці та психології досліджується багатьма вченими, які по-різному трактують це поняття, акцентуючи увагу на його структурних компонентах та функціях.

Сисоєва С.О. визначає критичне мислення як інтегративну здатність особистості аналізувати, оцінювати інформацію, формувати власні судження на основі доказів, а також бути відкритим до нових ідей і аргументів. Він наголошує на педагогічній важливості формування критичного мислення як умови розвитку творчої особистості [19].

Тягло О.В. розглядає критичне мислення як процес цілеспрямованого, свідомого, рефлексивного мислення, що забезпечує адекватну оцінку інформації та прийняття обґрунтованих рішень у різних життєвих ситуаціях [2].

Макаренко В.М., Туманцова О.О. підкреслюють, що критичне мислення – це здатність особистості до аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення інформації, а також до самоконтролю і самооцінки результатів пізнавальної діяльності [11].

Мисечко О.Є. трактує критичне мислення як вміння особистості ставити під сумнів отриману інформацію, перевіряти її достовірність і

логічність, а також формувати власну позицію на основі об'єктивного аналізу [15].

Нечепельська Н.В. визначає критичне мислення як процес мислення, що включає аналіз, оцінку, рефлексію та прийняття рішень, спрямований на вирішення складних проблем і адаптацію до змін у соціальному середовищі [16].

Аналіз визначень критичного мислення у працях українських науковців свідчить про те, що критичне мислення - це комплексна психолого-педагогічна категорія, що охоплює аналітичні, оціночні, рефлексивні та регулятивні компоненти мислення. Всі дослідники підкреслюють важливість розвитку критичного мислення як умови ефективної самореалізації особистості в сучасному суспільстві.

1.2. Аналіз наукових досліджень з проблеми формування критичного мислення

Розвиток критичного мислення є одним із загальновизнаних напрямів у зарубіжній педагогіці і психології. Зокрема, над цим питанням працювали Боно Е., Дж. Гудлед, І. Уоллен Норман, Ф. Хобріх Верной, Є. Рід Мон, В. Оконь та ін. Вони розвивають не лише теоретичний аспект проблеми, а й дають загальні відомості про неї та методичні рекомендації безпосередньо вчителю. Психологи приділяють багато уваги розробці критичного аспекту процесу мислення, але не охарактеризували його як вид, тип тощо і не надали належної уваги систематизації цього процесу.

Пізнавальна діяльність людини починається з відчуттів і сприймань. Відображаючи дійсність на чуттєвому рівні за участю аналізаторів, людина одержує різнобічну інформацію про зовнішні властивості та ознаки предметів, які фіксуються в її свідомості у формі звукових, просторових, часових, смакових, дотикових та інших уявлень. Проте такої інформації про навколишній світ людині не достатньо для задоволення різноманітних потреб

практичної діяльності, яка потребує практичного і всебічного знання об'єктів, з якими доводиться мати справу.

Дж.Дьюї вважав, що формування й зміна критичного мислення startує тоді, що коли навчаються цілеспрямовано присвячують час і прикладають зусилля в дозволі певних проблем. Головне питання, адресований явищу – якого типу проблеми воно створює. Фокус на проблемах будить зацікавленість учнів і провокує вдатися до критичного мислення. Рекомендується при проробленні майбутніх уроків позначити імовірнісні проблеми й у майбутньому, що коли навчаються дозріють до цього, учителеві має бути надати їм допомогу в складанні понять і висновків самим. Уміння застосовувати критичне мислення у вивченні повсякденної діяльності перетворює в спрямовану роботу, у процесі якої учні вникають в інтелектуальну діяльність, що приводить до дозволу дійсних проблем, що існують у житті [33].

Сьогодні критичне мислення є найбільш вагомим саме для старших школярів як життєва та мисленева навичка. І це стосується не лише можливості особистості обирати точку зору та потрібну надійну інформацію. Головне у наявності критичного мислення проявиться при навчанні у закладах вищої освіти, де потрібно буде демонструвати командні компетенції, професійну позицію, яка заснована на творчому осмисленні результатів роботи багатьох фахівців.

Елдер Л. (2002) підкреслює важливість критичного мислення як інструменту для активного навчання та особистісного розвитку. Автор пропонує різноманітні інструменти та стратегії, які допомагають студентам розвивати критичне мислення [35].

У звіті П. А. Фасіоне (1990) «Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus» представлено узагальнення думок експертів щодо критичного мислення, його визначення та важливості в освітньому процесі. Цей документ слугує основою для розробки навчальних програм, що сприяють розвитку критичного мислення [36].

У дослідженні В. Глісона (2002) "Ukrainian Higher Education in Transition" розглядаються виклики, з якими стикається українська система вищої освіти, зокрема необхідність інтеграції критичного мислення в навчальні програми для підготовки студентів до сучасних вимог [37].

Навички для четвертої промислової революції знайшли відгук А. Грея (2016) у статті «The 10 Skills You Need to Thrive in the Fourth Industrial Revolution» зазначає, що критичне мислення є однією з ключових навичок, необхідних для успішної адаптації до змін у світі праці [38].

М. Грегори (2004) у статті «Practicing Democracy» обговорює зв'язок між критичним мисленням, соціальною інтелігентністю та філософською практикою, підкреслюючи важливість цих аспектів для демократичного суспільства [39].

У класичній роботі Дж. П. Гілфорда (1956) «The Structure of Intellect» розглядається структура інтелекту, що включає критичне мислення як одну з важливих складових [40].

Методики навчання критичного мислення знайшли відображення Д. Ф. Халперн (1998) у статті «Teaching critical thinking for transfer across domains», де він пропонує методики навчання критичного мислення, які включають розвиток навичок, структурне навчання та метакогнітивний моніторинг. Він розглядає поняття критичного мислення з позиції психології та стверджує, що важливе значення має застосування пізнавальних інструментів, і вони дозволяють прийти до поставленої мети. Критичне мислення необхідне при виконанні завдань, прогнозуванні результатів, підведенні підсумків і виборі напрямку подальших дій. Даний вид мислення є орієнтованим на досягнення кінцевої мети, виступає в якості альтернативи звичним алгоритмам і зразкам поведінки, нав'язаному й стереотипному мисленню, пошуку нових шляхів розв'язку завдання. Критичне мислення сприяє розвитку самооцінки, аналізу порядку ходу думок, рефлексії й продуктивного зворотного зв'язку [41].

На думку М. Ліпмана, критичне мислення – це вміле відповідальне мислення, що дозволяє людині формулювати надійні вірогідні судження, оскільки воно засновується на критеріях і самокоригується. Він вважає такими критеріями, наприклад: стандарти, закони, підзаконні акти, правила, регламенти, керівництва, інструкції, приписи поведінки, вимоги, умови, обмеження, конвенції, норми, домовленості про уніфікацію, принципи, передбачення, дефініції, ідеали, цілі, наміри, результати перевірки, експериментальні дані, методи, процедури та ін. [44].

Огляд дослідників підкреслює важливість формування і розвитку критичного мислення в освіті та суспільстві, а також різноманітні підходи, методи, прийоми, завдання.

У статті Tsui, L. (2002) «Fostering critical thinking through effective pedagogy» розглядає методи викладання, які сприяють розвитку критичного мислення у студентів вищої школи [48].

Окремо варто зупинитись на роботі «Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals» під редакцією Бенджаміна Блума та його колег [31]. Вона є важливим внеском у сферу освіти. Опублікована в 1956 році, ця праця зосереджується на класифікації навчальних цілей, зокрема в когнітивній сфері.

Основна мета цієї роботи полягала в створенні системи, яка б допомогла вчителям і викладачам формулювати навчальні цілі та оцінювати досягнення учнів. Блум і його команда розробили ієрархічну структуру, що складається з шести рівнів когнітивних навичок:

Знання – запам'ятовування фактів і інформації.

Розуміння – здатність пояснювати і інтерпретувати інформацію.

Застосування - використання знань у нових ситуаціях.

Аналіз – розбиття інформації на складові частини для кращого розуміння.

Синтез – об'єднання елементів для створення нового цілого.

Оцінка – формування суджень про цінність або якість інформації.

Таксономія Блума стала основою для розробки навчальних програм і оцінювання в багатьох освітніх установах. Вона допомогла вчителям краще планувати уроки та оцінювати прогрес учнів, а також стала основою для подальших досліджень у галузі педагогіки.

Ця робота Блума не втратила актуальності. Сьогодні за таксономією Блума проводиться національне тестування випускників шкіл, складають іспити вступники до магістратури і аспірантури. Семе три останніх рівня засвоєння інформації: аналіз, синтез та оцінка є складовими критичного мислення, яке варто формувати у людини від початкової школи до наукового ступеня. «У підлітковому віці відбувається формування більш складних когнітивних структур, що є основою для розвитку критичного мислення» [43, с. 57].

Можливість аналізувати та синтезувати навчальну інформацію – це перший крок до співставлення різних точок зору та вироблення власної позиції. На думку Еніса Р. (Ennis, R.H. 2012), «критичне мислення включає в себе здатність аналізувати аргументи, оцінювати докази та формулювати логічно обґрунтовані висновки» [49, с. 4].

У філософії критичне мислення визначається як здатність логічно міркувати, аргументувати, аналітично обговорювати та чітко висловлювати свої думки. У педагогічних джерелах критичність розглядається як свідомий контроль над процесом інтелектуальної діяльності, під час якого відбувається оцінка виконаної роботи, думок, сформульованих гіпотез та шляхів їх підтвердження. Це свідчить про те, що критичне мислення є мисленням вищого рівня, яке базується на інформації, усвідомленому сприйнятті власної інтелектуальної діяльності та діяльності інших. Воно сприяє розвитку таких особистісних якостей, як креативність, і формує творче мислення та творчу особистість.

Дослідники розглядають розвиток критичного мислення як засіб формування інтелектуальної культури учнівської молоді, вивчають закономірності формування критичного мислення при вивченні історії,

літератури, іноземних мов, застосування розвивальних вправ для дітей молодшого та старшого шкільного віку. «Активні методи навчання, такі як дискусії та кейс-стаді, сприяють розвитку в учнів умінь критично мислити, аналізувати та аргументувати» [46, с. 112].

Таким чином, теоретичний аналіз сучасних підходів до визначення поняття «критичне мислення» дає підстави тлумачити зазначений термін як складний процес творчого переосмислення понять та інформації. Це активний процес пізнання, який відбувається одночасно на декількох рівнях. Адже знання, що засвоює людина, яка критично мислить, постійно диференціюються й систематизуються з точки зору ступеня їх вірогідності та достовірності. Критичне мислення – це мислення вищого порядку, а це означає, що в процесі його розвитку особистість творчо оволодіває знаннями, уміннями і навичками.

Проведений аналіз підходів до поняття «критичне мислення», маємо зробити висновок, що критичне мислення в педагогіці досліджується як альтернатива категоричному мисленню. Критичне мислення є індивідуальним, ґрунтується на логіці, сприяє креативності. Виконання завдань дає можливість шукати й пропонувати сучасні й нестандартні підходи, вступати в бесіди й дискутувати, по-новому дивитися на проблеми, оцінювати події й факти, прогнозувати підсумки діяльності й ухвалювати рішення.

1.3. Психолого-педагогічні особливості розвитку критичного мислення у підлітковому віці

Старший шкільний вік є найбільш сприятливим періодом для усвідомленого формування критичного мислення. Це період, коли особистість досягає достатнього рівня розвитку для усвідомленого і цілеспрямованого формування критичного мислення. Поєднання когнітивної

зрілості, соціальної активності, психологічної готовності та освітніх можливостей робить цей етап найбільш ефективним для розвитку навичок критичного аналізу, оцінки інформації та прийняття обґрунтованих рішень, що є необхідним для успішної самореалізації в сучасному інформаційному суспільстві.

Старший шкільний вік (приблизно 15–18 років) є особливим етапом розвитку особистості, який характеризується значними психофізіологічними, когнітивними, соціальними та емоційними змінами.

Становлення особистості у підлітковому віці відбувається складно через різні критичні моменти, виникнення й дозвіл конфліктних ситуацій, стреси, невідповідність фізіологічного й психічного розвитку. У ці роки організм проходить стадії росту й перебудови. Розбудовуються внутрішні органи, людина дорослішає, міняється його світосприймання й світовідчуження, підліток зовсім по-іншому починає сприймати себе й своє місце у величезному світі. У ньому формуються важливі навички самопізнання. У його голові з'являється безліч питань, з'являється бажання розібратися в самому собі, законах і правилах соціалізації, функціонуванні й взаємодії з іншими суб'єктами. У нього з'являється й виробляється своя думка, критика, рефлексія, формуються рівні вимог до себе й до навколишніх.

Період полового дозрівання знаменується ростом в організмі рівня гормонів, що приведе до порушення або, навпаки, гальмуванню нервово-психічних процесів. У підлітків 15-17 років імовірні такі особливості в поведінці: дратівливість, тривога, агресія, часта зміна настрою, депресія, погана концентрація уваги, непосидючість, імпульсивність і проблемна поведінка.

Важливі метаморфози реалізуються в психоемоційній складовій підлітка. Емоції в перехідному віці виділяються своєю яскравою виразністю й складностями в керуванні ними. Що саме тому навчаються середньої ланки відрізняються невмінням стримувати свої почуттєві пориви, різкою поведінкою, відсутністю самоконтролю, запальністю й бурхливим проявом

почуттів. Невдачі провокують у підлітків негативні емоції й бажання закинути нездійсненні завдання, затверджується негативне сприйняття дисциплін і предметних наук. Успіх у пізнанні й навчанні створює плідну й сприятливу обставину, забезпечує благополучний стан.

Підлітковий вік – це час, коли закладаються основи самопізнання й самовизначення. Цей період дорослішання ставить завдання по поступовому вивченню суспільства, навколишнього світу й внутрішніх потреб. У сучасній психології й педагогіці «психічний розвиток учня вивчається в ході й результаті володіння й проникнення культурно- історичного досвіду попередніх поколінь» [16, с. 12].

Саме цей період вважається найбільш сприятливим для усвідомленого формування критичного мислення з кількох ключових причин:

По-перше, це розвиненість когнітивних здібностей. У старшокласників значно підвищується рівень абстрактного, логічного та аналітичного мислення. Вони здатні оперувати складними поняттями, порівнювати, аналізувати, робити узагальнення й висновки. Ці когнітивні можливості є необхідною базою для розвитку критичного мислення — уміння не просто сприймати інформацію, а оцінювати її достовірність, логічність, виявляти приховані припущення чи упередження.

У старшокласників відбувається активний розвиток лобних часток мозку, що відповідають за планування, аналіз, логіку та абстрактне мислення. Цей процес дозволяє їм не просто запам'ятовувати факти, а опрацьовувати інформацію на глибшому рівні, розуміти причинно-наслідкові зв'язки, розрізняти факти і думки. Наприклад, під час вивчення історії старшокласники можуть не лише запам'ятовувати дати, а й аналізувати причини і наслідки подій, порівнювати різні точки зору на історичні процеси, критично оцінювати джерела інформації.

По-друге, формування самосвідомості і усвідомлення власної позиції. У цей період підлітки активно шукають себе, формують власні цінності, світогляд, починають усвідомлювати свою індивідуальність. Усвідомлене

критичне мислення допомагає їм не лише приймати інформацію, а й формувати власну думку, відстоювати її, аналізувати альтернативні точки зору, що є важливим для особистісного зростання і соціальної адаптації.

Підлітки починають усвідомлювати себе як окрему особистість із власними поглядами, цінностями, переконаннями. Критичне мислення допомагає їм не просто приймати нав'язані думки, а формувати власну позицію, аргументувати її і бути готовими її захищати. У межах уроків літератури старшокласники можуть обговорювати моральні дилеми персонажів, висловлювати власні судження і слухати аргументи однокласників, що сприяє розвитку уміння формувати і відстоювати власну думку.

По-третє, зростання соціальної активності і розширення кола спілкування. Старшокласники вступають у більш широкі соціальні взаємодії – з однолітками, педагогами, представниками різних соціальних груп. Вони стикаються з різноманітною інформацією, часто суперечливою, що вимагає вміння її критично оцінювати. Це стимулює розвиток навичок аналізу, аргументації та рефлексії.

У старшому шкільному віці підлітки активно спілкуються з різними групами – однолітками, вчителями, представниками різних соціальних прошарків. Це створює потребу в умінні розпізнавати упередження, маніпуляції, а також оцінювати різні точки зору. Участь у шкільних дебатах або молодіжних громадських проектах вимагає від учнів аналізувати аргументи опонентів, формувати контраргументи і приймати обґрунтовані рішення.

По-четверте, підвищена потреба у самостійному навчанні і прийнятті рішень. У старшому шкільному віці учні готуються до дорослого життя, приймають важливі рішення щодо подальшої освіти та кар'єри. Критичне мислення стає інструментом для об'єктивної оцінки інформації, вибору оптимальних варіантів, уникнення маніпуляцій і помилок.

Підлітки готуються до самостійного життя, вибирають профільне навчання, визначаються з майбутньою професією. Критичне мислення допомагає їм об'єктивно оцінювати інформацію про різні варіанти, аналізувати власні сильні сторони і можливості. При виборі університету або спеціальності старшокласник може зібрати інформацію про різні навчальні заклади, порівняти рейтинги, умови вступу, перспективи працевлаштування і зробити усвідомлений вибір.

По-п'яте, психологічна готовність до усвідомленої роботи над собою. Підлітки в цьому віці більш відкриті до саморефлексії, самоконтролю та розвитку метакогнітивних навичок (усвідомлення власних процесів мислення). Це створює сприятливі умови для цілеспрямованого формування критичного мислення через навчальні і позакласні форми роботи. Вони починають розуміти важливість самоконтролю, саморефлексії та розвитку власних навичок. Вони готові аналізувати свої помилки, шукати шляхи їх виправлення, що є основою для формування критичного ставлення до себе і світу.

Після отримання зворотного зв'язку від вчителя старшокласник може проаналізувати свої помилки у виконанні завдання, визначити, що потрібно покращити, і спланувати подальшу роботу над собою.

По-шосте, вплив освітнього середовища. У старших класах навчальні програми стають більш складними і багатогранними, що вимагає від учнів не просто запам'ятовувати інформацію, а аналізувати, порівнювати, робити висновки. Вчителі можуть застосовувати методики, спрямовані на розвиток критичного мислення: дискусії, дебати, проєктна діяльність, аналіз кейсів. Освітні програми старших класів передбачають більш складні завдання, аналіз джерел, роботу з інформацією з різних точок зору. Педагоги можуть використовувати інтерактивні методи навчання, що стимулюють розвиток критичного мислення. Вчитель може організувати проєктну роботу, де учні досліджують соціальну проблему, збирають дані, аналізують їх і пропонують

власні рішення, що розвиває навички критичного мислення і відповідальності.

Усі ці особливості старшого шкільного віку є психологічним підґрунтям для особливої цілемпрямованої діяльності педагогів щодо формування та розвитку критичного мислення як під час навчальної діяльності, так і у позакласній роботі.

Істотну й величезну роль відіграють психологічні аспекти, час нової хвилі соціалізації, виховання моралі, етики, моральності. Виробляється своя думка, розуміння положення в співтоваристві людей, сприйняття внутрішніх потреб. Цей час, коли людей розстається з дитинством і переходить в іншу фазу розвитку. Переживання, вивчення свого «Я», час тривоги, сумнівів, пошуку шляху. Ще поки немає об'єктивної оцінки границь своїх можливостей, не досить розуміння, що людей прагне, а що може. Поведінка не завжди стабільна й передбачуване, людей у цьому віці не повною мірою наповнений і сформований в нього знання про обладнання миру, минулому й майбутньому всього миру, себе самого. Він задає собі питання й намагається знайти на них відповіді.

Накладає свій відбиток і вибудовування суспільних відносин, соціалізація, прийняття дійсності й засвоєння правил і норм. Дитина ідеалізує мир, оптимістично дивиться на майбутню професійну діяльність, творчість, хобі, у його розумінні гладка й рівна картина будущего, у якому він не вловлює шорсткостей. У даному віці людей прагне скоріше стати дорослим, придбати дієздатність – повною мірою самостійно розпоряджатися своїми правами й діяти на свій розсуд, позбутися контролю й відчутти довіру.

Одним з найважливіших невідповідностей підліткового віку є прагнення скоріше вирости, знайти свободу й незалежність, щоб люди навколо сприймали як дорослого. Але в теж саме час, усередині підлітка борються дві суперечливі думки: одна з них змушує його вимагати права дорослої людини й дозволу робити всі що хочеться самому, а з іншого сторони потреба в захисті й заступництві, він ще не до кінця готовий

усвідомити й прийняти свою дорослість, брати відповідальність у свої руки. У цьому й полягає перехідний, важкий вік.

Робимо висновок, що дана вікова категорія найбільш уразлива. І, безумовно це складний етап у розвитку людини. Кожне покоління не схоже на попереднє й незважаючи на схожості, нинішні підлітки по-своєму особливі. Інше розуміння й відношення до дійсності, відмінності в думках і настроях, висловлюють опір, коли дорослі прагнуть, щоб вони діяли по їхній вказівці, вони можуть бути неслухняні й настирними. Учені й педагоги вказують на підвищену збудженість і понад активність.

Сучасне суспільство з кожним днем все більше і більше залежить від інформаційних технологій і постійно розвиваються засобів комунікації. Це очевидний і беззаперечний факт. Засоби комунікації міцно увійшли в життя практично кожної людини. За останні двадцять років людство пережило бум розвитку телебачення, друкованих ЗМІ, інтернету та соціальних мереж. XXI століття – століття розвитку інформаційних технологій, яке перевернуло багато уявлень про сучасний світ:

1. Освіта перестала бути прерогативою лише держави.
2. Немає таємниць, все стає явним.
3. Доступність кожного до будь-якої особи через інформаційно-технічні засоби.
4. Кожна людина має засоби візуалізації будь-якої реальності.
5. Кожна людина може творити свій віртуальний/внутрішній світ, картину світу.
6. Інформація поширюється швидко, тому посіяти паніку або спровокувати конфлікт вже не потребує багато часу.
7. Фінансовий і промисловий капітали набули глобального характеру і сформували надсуспільство, в якому мала частина володіє більшою частиною всіх благ і ресурсів світу. Прірва між багатими і бідними збільшується.

Ці факти негативно впливають на сучасне інформаційне суспільство. Вони вказують на наявність надмірної інформації, посилення хаосу і конкуренції.

Розвиток критичного мислення надзвичайно важливий для будь-якої людини, яка хоче бути і залишатися затребуваним спеціалістом у наш час, адже вміння робити власні висновки, мислити інноваційно дозволяє досягти великих успіхів у різних сферах діяльності.

Особливо важливий розвиток критичного мислення для молоді. Сьогодні суспільство розглядає молодь як основну рушійну силу соціально-політичного прогресу.

Формування активної життєвої позиції молоді людини відбувається під впливом оточуючого середовища. Інформаційне поле, що оточує розвиваючу особистість у сучасний період, стало одним із основних джерел такого впливу. Тому з самого дитинства потрібно виховувати у людини критичне мислення, щоб вона якнайраніше змогла фільтрувати інформацію зі свого інформаційного поля. Відповідальність за це покладається головним чином на батьків та освітні заклади, які зобов'язані слідкувати за культурним і соціальним розвитком дитини. Інтернет використовується учнями як у навчальних, так і в розважальних цілях, тому обмеження доступу не є оптимальним варіантом розв'язання проблеми. У цьому випадку вихід стає більш-менш очевидним: виховати в дитині саморегуляцію і дисципліну, щоб навіть використовуючи інтернет для розваг і спілкування, вона не піддавалася шкідливому впливу.

У школі проблема захисту учнів в умовах негативного впливу сучасного інформаційного суспільства також є актуальною. Виходом із цієї системи може бути розвиток критичного мислення.

Створюючи умови розвитку критичного мислення у підлітків, у школі має сформуватися система роботи, яка включає всі пріоритетні напрямки виховної та освітньої діяльності:

- навчально-пізнавальна діяльність,

- громадянсько-патріотичне виховання,
- морально-правове виховання,
- художньо-естетична діяльність,
- спортивно-оздоровча діяльність і формування здорового способу життя,
- трудове та екологічне виховання,
- розвиток учнівського самоврядування,
- профорієнтаційна діяльність,
- спільна виховна робота школи і сім'ї.

Напрями діяльності реалізуються з урахуванням вікових особливостей учнів, забезпечують наступність цілей, форм організації діяльності на всіх ступенях загальної освіти.

Звідси випливає завдання школи – створення умов для формування особистості, самостійної, творчої, гуманної, здатної критично мислити, цінувати себе і поважати інших. Основним змістом розвитку, виховання і соціалізації підростаючого покоління є базові цінності. Ці цінності зберігаються в культурних і сімейних традиціях, передаються від покоління до покоління. Опора на ці цінності допомагає людині протистояти руйнівним впливам. Базові цінності лежать в основі устрою шкільного життя, визначають урокову, позаурочну діяльність і систему додаткової освіти. Іншими словами, необхідна інтегративність усіх програм, що пронизують всі елементи системи.

Для організації такого простору необхідна взаємодія всіх учасників освітнього процесу: учнів, педагогів, батьків, психологів, органів безпеки, громадських, релігійних об'єднань, установ додаткової освіти, культури, спорту, засобів масової інформації та інших структур.

Створюючи умови інтегративного виховання підлітків, у школі має сформуватися ціла система традиційних заходів.

Участь школярів у класних та шкільних заходах дозволяє сформувати навик критичного мислення, пишатися своєю Батьківщиною, критично

ставитися до всієї інформації, що з'являється в мережі Інтернет. Школа – територія вільна для людини, що розвивається і використовує інформаційні технології та інформаційний простір. Але, завдяки системній роботі, кожен формує власну систему відбору інформації, своєрідне інформаційне сито. Не ізоляція дитини від зовнішнього світу, а допомога їй розібратися, розвиватися і творити у цьому складному світі.

Молодь зіткнулася з глобальними викликами і змушена шукати засоби не лише виживання, а прийняття на себе відповідальності за власний розвиток, за майбутнє, за якість життя у цьому світі.

Таким чином, педагогам вдається значно наблизити навчальний процес до реального життя, що відбувається за межами класної кімнати. Будь-яка педагогічна діяльність у підсумку спрямована на побудову ідеального суспільства, і в цьому сенсі навіть один шкільний клас, навчений основам критичного мислення, є кроком до досягнення великих цілей.

Висновки до розділу 1

Огляд наукових публікацій переконує нас у тому, що незважаючи на багатогранний підхід до розвитку мислення, проблема розвитку критичного мислення в педагогічній науці слабо розроблена, вона ще не отримала строгого теоретичного пояснення на рівні категорій, принципів і не забезпечила виходу в практику. Процес формування критичного мислення тривалий і складний. Базові установки на наявність критичного мислення закладаються на ранніх стадіях соціалізації особистості.

Аналіз психолого-педагогічної літератури і результатів шкільної практики показує, що на шляху формування самостійності учнів, навчання їх самостійному прийняттю правильних рішень існує протиріччя між потребою у розвитку критичного мислення учнів і низьким рівнем розробки дидактичних і методичних проблем формування у них цього виду мислення.

РОЗДІЛ 2

МОДЕЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЙОГО ЕКСПЕРТНЕ ОЦІНЮВАННЯ

2.1. Моделювання процесу розвитку критичного мислення старших школярів у позаурочній діяльності

Для розвитку критичного мислення старших школярів вчителю необхідно застосовувати в діяльності інтелектуальні, проблемні, проєктні, художні підходи й технології. Йому треба зуміти навчальний процес налаштувати як знаходження рішень і досягнення результатів, бо саме така діяльність здатна задіяти інтерес учнів. Для того, щоб максимально підвищити зацікавленість старших школярів вчителю необхідно підібрати хвилюючі, наближені до них теми та задіяти особистісну мотивацію, адже саме з її допомогою школярі ухвалюють життєву необхідність і значення досліджуваного предмета й об'єкта.

В класі рекомендується організувати благодатну психологічну атмосферу, у якій старшокласники стануть пробувати, створювати, творити, при цьому відчувати підтримку наставника. Необхідно дати можливість усім учням виявити свою позицію, сказати слово. Так вони настроюються на роботу, бо їхню думку враховують і беруть до уваги. У своїй діяльності вчитель застосовує завдання, що мотивують розвиток креативності старшокласників, сприяючи формуванню учнів, які вміють реалізовувати всю гаму різних ідей, які мають пластичне еластичне мислення, які вивчають проблему з різних точок зору. На своїх уроках вчитель може позначити різнопланові, унікальні питання, відштовхуватися від положень послідовності, застосовувати проблемні практики, які мотивують особистість на роздуми й аналітичний розвиток. Дозріває таким чином в учнів здатність ставити питання,

формулювати різнопланові питання, що припускають заодно ознайомлення зі знаннями, які дозволяють глибоко вникнути в отримані відомості й робити виняткові висновки, підводити підсумки.

Як зазначає вітчизняний дослідник В. Мирошніченко «структура критичного мислення використовує розумові процеси, що застосовують хід умовиводів. Постановка проблеми, визначення гіпотез, використання аргументації, цілепокладання – можливі шляхи розвитку досліджень» [13, с. 28].

У ході навчання необхідно синтезувати особистісні, парні й групові форми взаємодії. Індивідуальні завдання дозволяють виявити особисті можливості, а загальні форми акумулюють креативність всього класу при усвідомленні поставленої мети: учні вникають у думки однокласників, роблять висновки і, в результаті, виходить, що усі вносять свою лепту в кінцевий підсумковий результат.

Є підходи, які реалізують можливість розвитку критичного мислення. Наприклад, метод лекцій і оповідання спрацьовує тоді, коли вчитель у посланні обґрунтовано й по заданих алгоритмах розкриває проблему, видає послідовність міркувань, навчає школярів взаємодіяти з навчальними посібниками й предметами. Підвищенню й пробудженню інтересу своїм посланням вчитель сприяє тим, що підібрані їм проблеми є животрепетними для учнів. Грамотно обрана й пророблена проблемна лекція активізує розумову діяльність школярів, бажання самим переробити інформацію. Не варто забувати про чітку структуру викладу. Свіжі знання зобов'язані мати щільні зв'язки з вивченим раніше.

Не останню роль для розвитку критичного мислення відіграє бесіда. У бесіді здійснюється позитивний взаємообмін судженнями, школярі навчаються давати відповіді на різнопланові питання. Підвищений показник бесіди створюють проблемні питання, вони мотивують школярів до розумової діяльності. Відповіді на них можливо відшукати при проведенні аналізу й відповідної роботи. Школярам необхідно ретельно досліджувати

нову інформацію, при цьому провести аналогії й протиставлення. Учні розробляють уміння вишукувати загальне, застосовувати графічні ілюстрації підсумки пошукової й інтелектуальної роботи [14].

Проблемні питання треба інтегрувати із вже наявним емпіричним знанням і прогностичною роботою в напрямку подій, з якими вони можуть стикнутися в майбутньому. Дослідження й вирішення проблемних питань рекомендується створювати й реалізовувати як процес формулювання й випробування припущень. Це сприяє активізації когнітивної діяльності учнів, бо щоб обґрунтувати або відкинути припущення, їм слід взаємодіяти один з одним, застосувати отримані знання й свої міркування. На початковому рівні дій школярів вчитель прикладає зусилля у висуванні припущень, їх доказі, демонструє рівні процесу й діяльності, направляє по ймовірних алгоритмах або ланцюжках усунення утруднень. Поетапно це сприяння вчителя буде знижуватися.

При розвитку критичного мислення сфокусувати свої погляди рекомендується на практичних заняттях, застосовувати діалогові й ігрові види діяльності. У процесі їх реалізації школяр є суб'єктом здобуття освіти й знань, учень усвідомлює себе безпосередньо залученим в процеси й події, що відбуваються. Подібна діяльність дозволяє активізувати у старшокласників вміння й знання аналізу, контролю, самоактуалізації.

Інтерактивність рекомендується використовувати для досягнення мети, одержання підсумків, працюючи над поставленими завданнями, створювати умови й знаходити вирішення проблем, направляти учнів на взаємодію й бесіди. Інтерактивність дозволяє школярам примірити на себе роль вчителя. Учні зобов'язані оптимально відбирати інформацію, досліджувати предмети й об'єкти, грамотно її подавати й розробляти положення для оцінювання результатів. При такому підході школярі самостійно можуть зробити висновки, наскільки плідною була їхня діяльність [29].

Усі підходи й методики застосовуються завдяки різним прийомам і мають на меті різноманітність видів діяльності. Особливу важливість для

розвитку школярами самостійності й незалежного погляду відіграє читання. Займаючись із необхідною літературою, учні власними силами виконують поставлені завдання, знаходять обов'язкову інформацію, відшуковують взаємозв'язок предметів і явищ, піддають аналізу, проводять порівняння, генерують, протиставляють. Спираючись на дослідження здобутих знань і сукупність інформації, школяр здатний формулювати самостійні думки із приводу різних питань. Щоб думка стала переконанням її, як правило, розглядають, обговорюють і піддають перевірці. Бесіди й діалоги – оптимальний метод формування й подальшої зміни мислення й ораторського мистецтва учнів. Цей плідний прийом дозволяє розбудовувати здатність за допомогою мови презентувати свої думки й міркування. Для формування вміння говорити необхідно періодично поповнювати запас слів і фраз, навчати відточувати свою ораторську майстерність, застосовувати різноманітні шляхи, видавати судження грамотно вибудованими й логічно скомпонованими пропозиціями.

При виборі проблемних завдань для бесіди вчитель може акцентувати увагу на питаннях підвищеного рівня складності, відкидаючи непродуктивні елементарні прості рішення. У першу чергу необхідно ставити проблемні запитання, які активізують когнітивну діяльність учнів, беруть участь у формуванні й розвитку критичного мислення. Вчителеві доцільно з особливою увагою прислухатися до всіх висунутих припущень і суджень, формувати на заняттях позитивну, творчу атмосферу. Щоб інтерактивна бесіда зацікавила школярів, активізувала хід їх міркувань необхідно дати їм можливість скласти свої власні питання. Вони можуть бути спрямовані всім однокласникам або конкретно вчителеві. Школярам необхідно застосовувати різні питання – репродуктивні, орієнтовані на знання подій, доказів, чисел, персонажів і «високі» відкриті питання, спрямовані на генерацію ідей і суджень.

Критичне мислення носить, у тому числі, суспільний характер. Судження обговорюється, доопрацьовується, коли довкола нього йде

дискусія. Вчителі, які використовують критичне мислення на уроках виділяють це серед інших умінь учнів. Уміння вести бесіду, толерантність до чужої думки, бажання брати ініціативу й нести відповідальність [22].

Величезну роль при формуванні критичного мислення відіграють завдання, які спрямовують учнів на пошукову діяльність, що дозволяють самостійно обирати траєкторії розв'язання, зупинятися на тому прийомі, який учню здається самим підходящим. Таким чином, старшокласники одержують знання як діяти не по прийнятих шаблонах, а самі шукають розв'язання поставлених завдань і виниклих проблем.

Запропоновані завдання повинні враховувати рівень розвитку здібностей і підготовки учнів. Важливим є те, щоб мислення розбудовувалося, а не просто накопичувалася інформація. Розвиток критичного мислення можливий за умови розвитку творчості учнів. Це завдання, спрямовані на творення, генерацію й оптимізацію творчого результату. Такі завдання сприяють розвитку образного мислення, уяви. Творча робота – це найбільш яскрава демонстрація своїх власних умінь і здатностей. Креативна діяльність спрямована на отримання результату після опанування та пророблення інформації й отриманих знань. Теми рекомендується застосовувати ті, що сприяють власним рішенням і судженням школярів.

У юнацькому віці формуються компетентності розумового процесу. Так, український дослідник О. Тягло зазначає, що «школярі можуть відштовхуватися від друкованого тексту й використовувати ораторські здібності, відповідати усно. Можуть висувати припущення, брати під сумнів догмати, критично міркувати, що говорить про достатній рівень формування мислення» [25].

Усі наведені вище способи вчитель застосовує як на традиційних заняттях, так і на уроках, що виходять за межі стандартних. Пізнавальний інтерес проявляється в ході бесід, суперечок й дискусій, тому що це форми загального діалогу, у результаті чого виробляється правильна думка крізь

протиставлення всіляких ракурсів розгляду. У процесі такої роботи й взаємодії з'ясовується різноманітність точок зору, а емоції й інтелект змушують інтенсивно працювати. Максимально корисною подібна форма ведення уроку буде при підсумку результатів, на фінальних заняттях. Сприяють розвитку критичного мислення і така нетривіальна форма як урок-конференція. При підготовці до конференції старшокласники самостійно докладають зусиль до вивчення змісту підручників, методичних посібників, цифрового простору, проробляють завдання, які планують розв'язати.

Виділяють оглядові, тематичні й підсумкові конференції. У першому виді конференція актуалізує обговорення з єдиним або декількома, що мають зв'язок, життєвими питаннями. Оглядова конференція проводиться на старті проходження навчального матеріалу. Тематична має на увазі фокусування уваги на окремо взятих галузях. Підсумкова конференція організує у фіналі пізнання обраної теми.

Організацію цієї форми проведення уроку умовно ділять на два етапи. На першому етапі вчитель виявляє проблему, формулює тему, цілі, ставить завдання, планує конференцію та роздає завдання, а також рекомендує необхідні для підготовки матеріали. На наступному етапі він відбирає доповідачів, і вони досліджують предмети й об'єкти. На старті конференції вчитель оголошує тему й послідовність презентацій. При необхідності в залежності від виділених завдань тематика заняття може бути розбита на різні шари. Виступаючі презентують матеріал, і потім школярі ставлять запитання до ораторів. Усі учні мають можливість трудитися самостійно й взаємодіяти в об'єднаннях. Підготовчий етап і навчання на подібному занятті-конференції активізує школярів до занурення в тему, призводить до розвитку власного творчого й критичного мислення.

Також сприяє вчителю формувати критичне мислення така форма роботи як семінар. Під час його проведення активно розбираються суб'єктами навчання надані матеріали й презентації. Більш плідної буде діяльність, якщо вчитель призначить або визначить безліч проблемних

питань, необхідних для розгляду школярів. Перед семінарами необхідно провести доскональну дослідницьку роботу. Для цього виду діяльності потрібно розглядати завдання, що різнобічно сприяють розвитку пізнавального інтересу й активізують розумовий процес учнів.

Долучившись до виконання завдання, школярі фіксують підсумки власної діяльності у формі записів, рефератів, презентацій. Після кожного індивідуального виступу вчитель контролює бесіду й дискусію. Бажано, щоб у цьому процесі були задіяні всі представники класу. Школярі додають матеріал, проводять уточнення, ставлять питальні акценти. На семінарах учні апробують уміння презентувати свої доповіді, аргументувати позицію в діалозі із класом. Акцент слід зробити на ораторському форматі піднесення доповіді. Розвиток мислення й уміння говорити реалізується спільно.

Семінари приводять до формування й динамічного росту інтелектуальних і розумових здібностей учнів, зміцненню культурних зв'язків, діалогу, розвитку власного критичного мислення. Вчитель має можливість підібрати для своїх занять ігрову форму. Грамотно спланована така, що має правильну мотивацію, ця форма приводить до розвитку критичного мислення й активізації розумового процесу. Ігрову форму необхідно використовувати у спільній роботі, веденні діалогів. Вона сприяє розвитку критичного мислення, засвоєнню інформації, досвіду емпіричного знання, виділенню самостійного й персонального стилю ведення бесіди, розвитку прагнення до ініціативності й власному вибору пізнавальної дилеми. Визначаючись із ігровою формою вчителю необхідно ставити в основу зацікавленість і особливості учнів, при цьому не забуваючи про їхній віковий і творчий потенціал. Нестандартні форми реалізації занять, як правило, містять креативні, пошукові й інтелектуальні методики. Грамотно й позитивно реалізовані уроки є гарною підмогою для вчителя в розвитку критичного мислення учнів старших класів.

Проведений аналіз наукової літератури дав можливість розробити модель розвитку критичного мислення в позаурочній діяльності (Рис. 2.1).

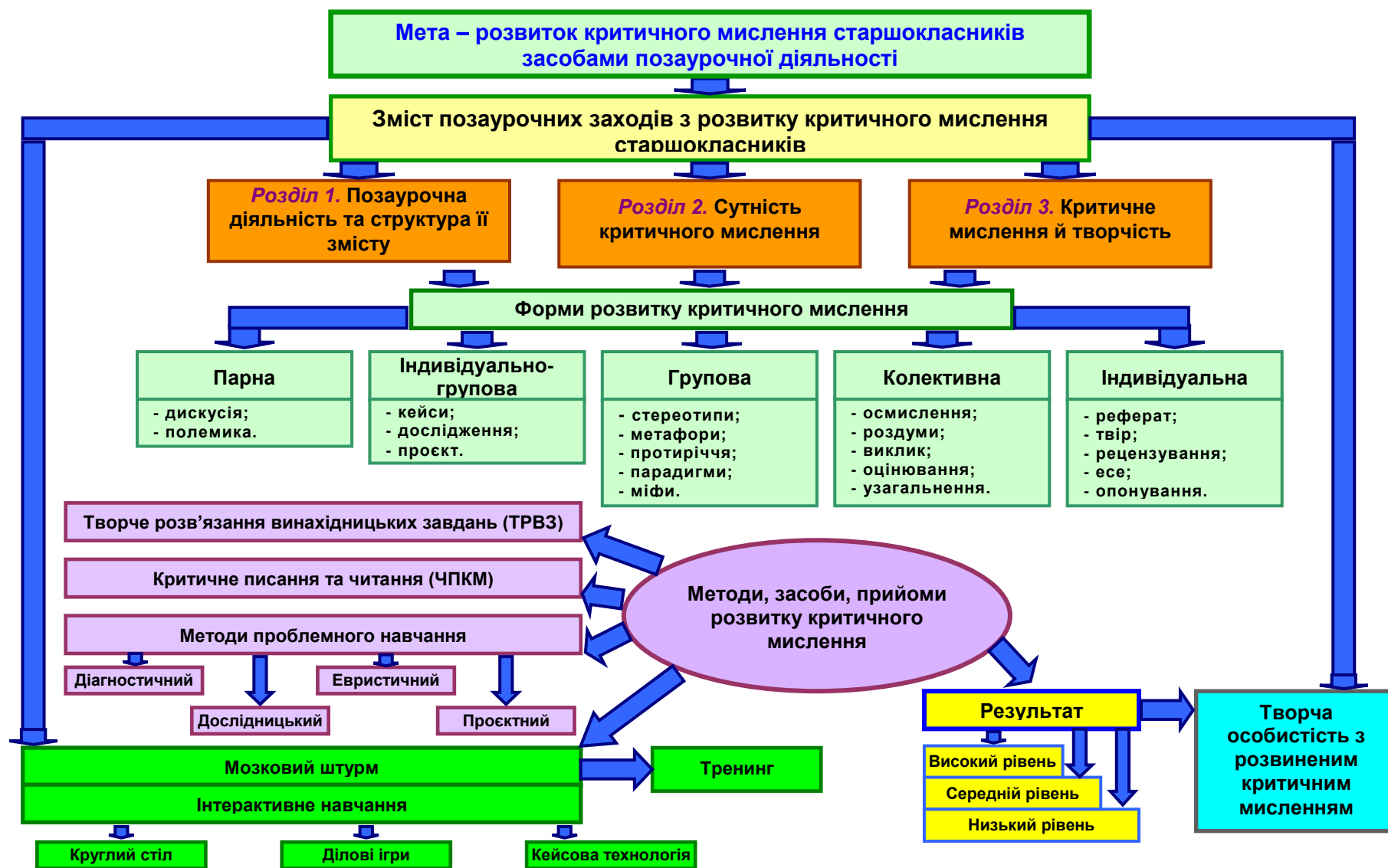

Рис. 2.1. Модель розвитку критичного мислення старшокласників у позаурочній діяльності.

Центральне місце в розробці моделі процесу розвитку критичного мислення старших школярів у позаурочній діяльності, виходячи з діяльнісного підходу, посідає тісне співробітництво й спільна робота старшокласників і вчителів для досягнення поставлених цілей і розв'язання намічених завдань. Вчитель не пропонує кінцеві підсумкові рішення та зразки, вони створюються в процесі загальної діяльності школярів та пошукової роботи.

Критичне мислення дає можливість застосовувати вміння генерувати й захищати власну позицію в різних питаннях, здатність вишукувати свіжі ідеї й піддавати аналізу проблеми, брати участь у дискусіях, оцінювати події й факти, прогнозувати підсумки діяльності й ухвалених рішень.

Як видно з рис. 2.1, метою, на яку спрямована модель, є розвиток критичного мислення в позаурочній діяльності. Зміст позаурочних заходів з розвитку критичного мислення старшокласників містить три розділи: 1. Позаурочна діяльність та структура її змісту; 2. Сутність критичного мислення; 3. Критичне мислення й творчість. Цей зміст реалізується у таких формах розвитку критичного мислення: парній; індивідуально-груповій; груповій; колективній; індивідуальній. Кожна з цих форм містить певні заходи щодо розвитку критичного мислення. Так, наприклад, групова форма включає: осмислення; роздуми; виклик; оцінювання; узагальнення. А індивідуальна: реферат; твір; рецензування; есе; опонування.

Модель містить також методи, засоби та прийоми розвитку критичного мислення: творче розв'язання винахідницьких завдань (ТРВЗ); критичне писання та читання (ЧПКМ); методи проблемного навчання (діагностичний, дослідницький, евристичний, проєктний). Результатом реалізації моделі є сформована в позаурочній діяльності творча особистість учня старших класів з розвиненим критичним мисленням (на високому, середньому та низькому рівнях). Опис процесу формування критичного мислення у старшокласників подано у Додатку А.

2.1. Експериментальна програма позаурочної діяльності з розвитку критичного мислення старших школярів

Для досягнення мети кваліфікаційної роботи в процесі її виконання було розроблено експериментальну програму «Нові думки вголос», спрямовану на розвиток критичного мислення старшокласників у позаурочній діяльності. Реалізація програми передбачається у формі клубної діяльності. Актуальність програми полягає у важливості успішної підготовки старшокласників грамотно й мистецьки використовувати ораторську майстерність, щоб вони були здатні застосовувати на практиці адаптивні методи розмови й трансляції своїх думок та вміли презентувати свої міркування. Усе це надалі може знагодиться їм для досягнення життєвого успіху й реалізації своїх можливостей при висловлюванні критичних оцінок з різних питань.

У наші дні освіта стоїть на шляху виховання суспільно орієнтованої й всебічно розвиненої людини, яка цілеспрямовано й доречно використовує критичне мислення, майстерно виступає й презентує свої думки й переконання, уміє формулювати складно побудовані фрази, але при цьому не втрачати змістову основу того, що сказано. Вона досконало, або близько до цього, володіє методами публічних виступів. Її поведінкові й ораторські компетентності є найважливішою частиною особистісного розвитку та актуальною характеристикою випускника сучасної загальноосвітньої школи. Програма позаурочної діяльності забезпечує введення в дію й реалізацію вимог державних освітніх стандартів основної загальної та середньої загальної освіти. Вона також визначає припустимий обсяг навантаження для учнів у межах позаурочної діяльності.

Позаурочна програма діяльності клубу «Нові думки вголос» спрямована побудувати фундамент у теоретичній і практичній частинах, який дозволить сформувати знання й уміння для написання, осмислення й презентації виступів на публіці, презентації своїх критичних думок.

Клуб «Нові думки вголос» дозволить отримати, сформувати та покращити знання, уміння, навички й прийоми публічних виступів та дебатів. Ораторське мистецтво й майстерність презентацій – це здатність яскраво й логічно викладати свої думки, використовуючи багатий тезаурус, динаміку й переконливість.

Мета програми – розвиток критичного мислення старшокласників у позаурочній діяльності. Завданнями програми є:

- формування знань, умінь і навичок публічних виступів;
- розвиток комунікативних умінь і навичок спілкування та ведення дискусій;
- сприяння розвитку критичного мислення старшокласників;
- ознайомлення старшокласників з основними поняттями й положеннями ораторського мистецтва;
- ознайомлення із соціальною важливістю публічних виступів і відповідальністю за вимовлені слова;
- прищеплювання та відпрацьовування практичних навичок відповідно до потреби учнів, уміння аналізувати;
- вироблення вмінь з використання прийомів виступу на публіці, створення структури й тексту презентації.

Формами організації освітнього процесу є індивідуальні й групові заняття. Види занять – семінари, круглі столи, майстер-класи, ділові й рольові ігри, участь у всіляких випробуваннях, битвах ерудитів, творчих конкурсах, інтелектуальних іграх тощо.

Програма позаурочної діяльності «Нові думки вголос» призначена для школярів старшого шкільного віку (15-17 років). В одній групі планується участь 10-12 старшокласників. Програма розрахована на 1 рік навчання, заняття проводяться за затвердженим розкладом 1 раз на тиждень протягом однієї академічної години. Загальний обсяг – 34 години на рік.

Плановані результати освоєння курсу позаурочної діяльності передбачаються такі.

У результаті проходження й освоєння програми старшокласники будуть:

знати: головні закономірності риторики й основні характеристики публічних виступів; епохальні етапи еволюції ораторського мистецтва; відмітні характеристики різних жанрів мови; вербальні й невербальні засоби посилення враження від вимовлених слів; прийоми, види активного слухання; варіанти складання презентацій; створення позитивного образу в процесі ділового спілкування;

уміти: створювати та відпрацьовувати алгоритм і вміння проробляти публічні виступи; користуватися фундаментальними операціями раціональної діяльності; створювати логічні й обґрунтовані усні висловлювання; розбудовувати критичне мислення й обробляти нову інформацію; уміти адаптувати мову залежно від бажаного результату й тієї публіки, перед якою має бути виступ; формулювати проблеми й знаходити шляхи їх розв'язку.

Форми й методи занять:

- лекції (теоретична частина);
- робота в парах;
- вправи й рольова ігри;
- тестування;
- управлінські двобії;
- дебати;
- майстер-класи й тренінги;
- складання плану й тексту виступу тощо.

Форми підведення підсумків програми позаурочної діяльності:

- вхідний контроль (тести, опитування);
- проміжна атестація (залік по темі);
- підсумкова атестація (участь в інтелектуальних іграх і конкурсах).

Визначаються й виставляються оцінки щодо рівня мотивації й зацікавленості учнів, розвитку творчих здібностей і сформованості

критичного мислення, залучення до дискусії, активності при підготовці й реалізації ораторських навичок.

Тематичне планування курсу позаурочної діяльності подано в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Тематичне планування курсу позаурочної діяльності

Найменування теми	Кількість годин			Форма атестації
	Усього	Теорія	Практика	
1	2	3	4	5
1. «Хто я такий?» (самопрезентація)	2	1	1	Самостійна робота
2. Вербальні й невербальні способи спілкування	2	-	2	Творча презентація
3. Жести в житті	1		1	Тестова робота
4. Артикуляція. Техніка мови й постановка голосу.	3	1	2	Творча презентація
5. Мовленнєвий подих	2		2	Творча презентація
6. Креативність і гумор	2	1	1	Тестова робота
7. Бар'єри в спілкуванні і їх подолання	2	-	2	Тестова робота
8. Секрети успішного виступу	3	1	2	Творча презентація
9. Прийоми переконання й переконуючий вплив	2	1	1	Перевірочна робота з індивідуальних завдань
10. Підготовка мови: вибір тематики виступу, ціль повідомлення	3	1	2	Самостійна робота
11. Імпровізація в мові	3	1	2	Тестова робота
12. Енергетика мови й упевненість оратора	2	1	1	Творча презентація
13. Сприйняття й розуміння партнера по спілкуванню. Робота з аудиторією	3	1	2	Творча презентація
14. Культура ділового спілкування	2	1	1	Тестова робота
15. Турнір ораторів «Управлінські двобій»	2	-	2	Творча презентація Самооцінка
Разом:	34	10	24	

Схарактеризуємо коротко зміст курсу позаурочної діяльності з розвитку критичного мислення.

На початковому рівні навчання школярі не знайомі із правилами та нормами ораторського мистецтва. Головним питанням є формування й вибудовування комунікацій, представлення засобів повідомлення інформації й виразності мови, акторської майстерності й застосування цієї інформації на практиці.

На ознайомлювальному занятті учням пропонується провести самопрезентацію й визначити базовий рівень їх компетентностей.

Тема 1. «Хто я такий?».

Теорія. Історичні етапи розвитку ораторського мистецтва. Особистість оратора. Значення публічних виступів у сучасному світі. Важливість словникового запасу, тембр голосу, енергетики мови.

Практика. Вправи на тренування подиху, дикції, інтонації. Тренінги («Художній переказ», «Розкажи небилицю», «Доповни прислів'я»).

Тема 2. Вербальні й невербальні способи спілкування.

Теорія. Використання міміки, жестів, застосування поз. Інтерпретація жестів, що часто зустрічаються, мімічних реакцій. Вплив посмішки на слухача. Створення візуального контакту з аудиторією. Відстань до публіки, подача, відкриті й закриті пози.

Практика. Вправи на установку зорового контакту з публікою. Передбачення реакції опонента, розпізнання жестів і поз слухачів, завдання для відпрацювання використання позитивної й дружельюбної міміки. Проголошення тексту й аналіз реакції глядачів.

Тема 3. Жести в житті.

Просторова орієнтація зі співрозмовником. Створення іміджу за допомогою зовнішнього вигляду, погляду, пози, аксесуарів, дистанції між слухачами, обстановки навколо. Визначення й демонстрація доречних жестів.

Тема 4. Артикуляція. Техніка мови й постановка голосу.

Теорія. Що означає «говорити ясно й зрозуміло». Як зробити мову виразною й установити контакт із аудиторією.

Практика. Гімнастика для артикуляційного апарата. Скоромовки, наповнені шиплячими, свистячими й іншими складними звуками.

Тема 5. Мовленнєвий подих.

Теорія. Будова дихального апарата людини. Фізіологічні особливості й можливості мовленнєвого апарату.

Практика. Завдання для встановлення правильного подиху, робота діафрагми, високі й низькі частоти. Вправи для постановки голосу й чіткої дикції.

Тема 6. Креативність і гумор.

Теорія. Гострослів'я й дотепність, аналіз найбільш популярних джерел гумору, поняття мозкового штурму, ситуаційний гумор. Різниця між гумором і сатирою.

Практика. Завдання й вправи на побудову репризи, оригінальні й нетрадиційні підходи до побудови фраз, значеннєві паузи. Різноманіття форм виступів, добір синонімів, розширення словникового запасу.

Тема 7. Бар'єри в спілкуванні та їх подолання.

Теорія. Поняття уваги, концентрації, образного мислення. Закриті пози, уміння «розкрити» співрозмовника.

Практика. Вправи й рольові ігри, гнучкість у спілкуванні («Прорив», «Метафора», «Точка зору»). Тренування спостережливості, аналіз емоційного тла бесіди.

Тема 8. Секрети успішного виступу.

Теорія. Приклади великих ораторів: від античності до сучасності (Цицерон, Сократ, Жанна Д'арк, Мартін Лютер й ін.). Види й методи ефективної аргументації, впливу на слухача. Сила впливу вимовлених слів, використання маніпулятивних технологій, засобів міркувань і впливу.

Практика. Словесні двобії. Імітаційні ігри («Переконання», «Гарячий стілець», «Загальна увага».)

Тема 9. Прийоми переконання й переконуючий вплив.

Теорія. Майстерність переконання. Як створити контакт із публікою. Початок презентації й завершення виступу. Способи втримання уваги. Реакція аудиторії, відповіді на запитання.

Практика. Дискусія із групою. Тренінг «Пінг-понг»

Тема 10. Підготовка мови: вибір тематики виступу, мета повідомлення.

Теорія. Чітке, ясне, зрозуміле оповідання. Залучення уваги аудиторії. Визначення мети виступу.

Практика. Написання декількох варіантів вступу. Відбір мети й завдань для конкретної аудиторії.

Тема 11. Імпровізація в промові.

Теорія. Знання й розуміння того, як легко й невимушено обговорювати будь-яку проблематику. Уміння уникати пауз і «зависання», діяти не по шаблону, мати опорні точки, без обов'язкового завчання тексту. Робота над страхами.

Практика. Тренінги «Лічилка» і «Імпровізація». Пророблення ключових слів, мобілізація ерудиції й інтелекту, уміння переключитися з однієї інтонації на іншу.

Тема 12. Енергетика мови та впевненість оратора.

Теорія. Запобігання стресових ситуацій або підпорядкування їх своїй волі. Приборкання емоцій, воля й варіативність висловлень.

Практика. Рольова гра «Зіпсований телефон». Відпрацьовування емоційних посилянь і звернень до аудиторії, робота з конфліктним співрозмовником.

Тема 13. Сприйняття й розуміння партнера по спілкуванню. Робота з аудиторією.

Теорія. Уміння націлювати увагу слухачів, «захоплення» аудиторії. Психологічні аспекти взаємодії із соціумом. Переговори, презентації, робота із запереченнями. Створення ситуації успіху.

Практика. Моральна підготовка, орієнтація в просторі, уміння «тримати удар», відбивання й мистецтво «словесного фехтування».

Тема 14. Культура ділового спілкування.

Теорія. Ділове спілкування. Його особливості й специфіка. Телефонні переговори форма ділового спілкування. Етикет.

Практика. Формулювання висловлювань. Використання цитат великих мислителів. Красномовність й переконливість. Гра «Так, але...».

Тема 15. Турнір ораторів «Управлінські двобії».

Управлінські двобії по різних сценаріях. Самоаналіз, рефлексія. Ситуації: «Детектив», «Прийоми на роботу», «Мийник вікон» й ін.

Програма позаурочної діяльності з ораторського мистецтва надає можливість закласти фундамент для розвитку критичного мислення учнів. Роблячи упор на дослідження провідних вчених і фахівців у цій справі, вдалося визначити мету, завдання, внутрішню структуру й техніку втілення. Метою програми клубу є розвиток критичного мислення.

Для розвитку логіки, що становить основу критичного мислення, ми використовували вправи, які сприяють розвитку пізнавальних навичок (інтерпретація, аналіз, оцінка, презентація, рефлексія).

На цьому етапі роботи був реалізований індивідуально-орієнтований підхід. Його роль допомагає учням усвідомити й прийняти важливість критичного мислення не тільки до джерел знань, але й у цілому до навколишньої дійсності. Важливою складовою є активізація інтересу в збагненні великого спектра питань, вивченні світу, глобальних проблем, використання й прийняття до уваги аргументації, гнучкість суджень. Але, в той же час, ця робота формує готовність переосмислити власні настанови шляхом грамотної й адекватної саморефлексії.

Діяльнісний підхід, застосований у цій роботі, дав можливість сфокусувати увагу на виробленні необхідних навичок – педантичності, чіткості, поглиблення в проблемне питання, добір аргументації.

Були використані різні технології.

1. *Кейс-методи.* Для розвитку критичного мислення ми застосовували фактично здійснені приклади з політики, освіти, художні прийоми.

Старшокласники мають піддавати отримані знання аналізу, синтезу, аргументувати їхнє застосування та формувати прогнози. Також вони мають займатися пошуками літератури й медіафайлів, за допомогою чого приходити до загального обґрунтованого висновку або розв'язання певних кейсів.

2. *Кластери*. Їх ми використовували для критичного аналізу друкованих текстів. За допомогою кластерів можливо наочно й системно втілити логічні міркування, що з'являються під час обговорення проблемних питань.

3. *Технологія ЗХВ* («Знаю – Хочу знати – Вмію»). Буде задіяна для активації розумових процесів учнів із застосуванням тонких і гострих питань. Чітка взаємодія різних етапів – виклик і осмислення. На етапі виклик – бесіди про внутрішню будову джерела, вироблення припущень про правдивість суджень. На другому етапі значимою стадією виступає рефлексія. Рішення про відповідність отриманих даних від вже наявної інформації.

4. *Вірні-невірні твердження*. Використовується для вивчення різних виступів, текстів. Школярі повинні були обрати й обґрунтувати фрагменти, у яких були закладені основні тези. Аналізуючи уривки, використовуючи релевантну аргументацію в бесідах і діалогах ухвалювалося рішення про правильність і правдивість висловлення.

5. *Дерево пророкувань*. Використання цієї технології виправдовується важливістю застосування учнями умінь аналізувати, прогнозувати наслідки. Стовбур дерева виявляє собою головне питання, а його крона – це можливі розгалуження, що спрямовують розумовий процес. Листя – явні твердження, докази.

6. *Самопізнання* як елемент критичного мислення реалізується набором методів – «риб'яча кістка» або фішбон, есе, дворядний стіл. Основними прийомами стали складання свіжих знань, сприйняття інформації, мовленнєві прийоми рефлексії, демонстрація. Подвійний щоденник – в один ряд вносимо уривки з добутку, які звернули на себе увага як негативна складова або

навпаки, а в іншій – причини потрапляння цих уривків у поле зору. Прийоми «лист» – учень формує послання від імені головного персонажа, а у тексті йому необхідно передати його емоції й міркування.

Систематизуючи представлені техніки розвитку критичного мислення, треба мати на увазі, що вони використовуються в різних кількісних формах роботи. Від індивідуальної, до всього класу. Тому що критичне мислення – це елемент суспільної сфери. Завдяки цьому можна познайомитися з особистісним сприйняттям і оцінкою проблемного питання.

У ході реалізації програми проводяться заняття з позаурочної діяльності. Розбудовуючи креативну складову, учні роблять різноманітні творчі випробування. Позаурочна діяльність дозволяє примножити багаж школярів у методах і технологіях роботи та взаємодії. Розроблена програма несе позитив, що робить її зміст таким, що відповідає вимогам і проблемам сьогодення.

2.3. Експертне оцінювання моделі та експериментальної програми формування критичного мислення у старшокласників у позаурочній діяльності

Під експертними оцінками розуміють комплекс логічних і математичних процедур, спрямованих на отримання від фахівців інформації, її аналіз й узагальнення з метою підготовки і вироблення раціональних рішень.

Методи експертних оцінок можна поділити на дві групи: 1) методи колективної роботи експертної групи і 2) методи отримання індивідуальної думки членів експертної групи.

Методи колективної роботи експертної групи передбачають отримання загальної думки в ході спільного обговорення проблеми. Іноді ці методи називають методами прямого отримання колективної думки. Основна перевага цих методів полягає в можливості різностороннього аналізу

проблем. Недоліками методів є: складність процедури отримання інформації, складність формування групової думки по індивідуальним думкам експертів, можливість тиску авторитетів у групі.

Різновидом методів колективної роботи експертної групи є метод «суддів», який реалізується за аналогією з веденням судового процесу. В ролі «підсудних» виступають варіанти рішення, що мають бути обрані; в ролі «суддів» – замовники експертизи; в ролі «прокурорів» і «захисників» – члени експертної групи. Роль «свідків» виконують різні умови вибору і доводи експертів. При веденні такого «судового процесу» відхиляються або приймаються ті чи інші рішення. Метод «суду» доцільно використовувати за наявності декількох груп експертів, які дотримуються різних варіантів рішення.

Методи отримання індивідуальної думки членів експертної групи базуються на попередньому отриманні інформації від експертів, опитаних незалежно один від одного, з подальшою обробкою одержаних даних. Перевагами методів цієї групи є: оперативність, можливість повною мірою використовувати Індивідуальні здібності експерта, відсутність тиску зі сторони авторитетів, низькі витрати на експертизу. Недоліками є високий ступінь суб'єктивності одержуваних оцінок через обмеженість знань одного експерта.

Метод експертних оцінок в педагогіці використовує евристичні можливості людини, дозволяє виразити апріорну інформацію фахівців (експертів) у чисельних величинах шляхом застосування різного роду оцінних шкал. Джерелом апріорної інформації про досліджуваний об'єкт є, головним чином, знання, досвід і інтуїція фахівців, що працюють у певній галузі. Вся інформація про фактори, що впливають на досліджуване явище, переробляється в свідомості експерта, формуючи певну думку про значимість кожного з істотних факторів. Значимість (ранг) фактора, обумовлена одним експертом, є випадковою величиною. Однак загальна закономірність розподілу цих рангів практично не залежить від окремих

оцінок, що відбивають індивідуальні особливості мислення. Отже, отримані в такий спосіб результати обробки даних експертного опитування можна вважати близькими до об'єктивного. Тому, щоб підвищити вірогідність опитування, необхідно збільшувати кількість експертів, що беруть участь в оцінці.

Оцінювання розроблених моделі і експериментальної програми формування критичного мислення старшокласників у позаурочній діяльності доцільно здійснити за допомогою методу експертних оцінок. Такий вибір методу дослідження зумовлений тим, що в Україні йде війна і переважна більшість шкіл в зонах бойових дій, до яких належать м. Харків і Харківська область, як основний використовує процес дистанційного навчання. За такої умови здійснення позаурочної діяльності старшокласників, у класичному її розумінні, є неможливим.

Розглянутий метод оцінок особливо важливий для психолого-педагогічних досліджень. По-перше, метод дозволяє одержати первинну інформацію про явища, процеси за відносно короткий період часу, що може скласти основу для їх більше поглибленого дослідження. По-друге, у професійному відношенні метод експертних оцінок більше доступний для засвоєння в порівнянні з іншими методами. У третіх, метод з одного боку досить універсальний і може застосовуватися для оцінки різних вибірок, а з іншого боку – припускає свою конкретизацію стосовно галузі (за рахунок залучення фахівців і відбору значимих критеріїв оцінки). У четвертих, метод орієнтований на рішення, насамперед, практичних завдань. У п'ятих, метод нерідко використовується в тих умовах, коли є серйозні труднощі в оцінці явища, процесу за допомогою інших методів, і які можуть виявитися недостатньо надійними. Таким чином, метод експертних оцінок є повноправним методом психолого-педагогічних досліджень.

Методика проведення експертної оцінки зводиться по своїй суті до виконання обов'язкових елементів, що визначають етапи її проведення:

1. Виявлення необхідності щодо проведення експертної оцінки.

2. Складання плану і програми експертизи: формулювання мети та завдань експертної оцінки; розробка анкети (опитувальника); вибір способу оцінки компетентності експертів; формування правил проведення опитування експертів (тобто вибір методу експертних оцінок); формування правил та методів обробки думок експертів.

3. Формування групи експертів та проведення власне експертної оцінки.

4. Групування та зведення матеріалів експертизи.

5. Розрахунок статистичних показників: визначення відносних величин;
– розрахунок групових оцінок із врахуванням шкали ваги експертів; визначення достовірності різниці між отриманими відносними чи середніми величинами (з використанням непараметричних методів Манна-Уїтні, Колмогорова Смирнова, Ван дер Вардена); дослідження взаємозалежності між висновками експертів (за допомогою методів рангової кореляції Спірмена чи Кендалла); обчислення коефіцієнта детермінації (відображає частку впливу певного фактора при дії декількох на результат); проведення ранжування (при наявності масиву кількісних та напівкількісних даних).

6. Визначення ступеня одностійності експертів за допомогою розрахунку: коефіцієнта варіації (відображає однорідність сукупності); показника асиметрії; показника ексцесу (гостровершинності); коефіцієнта осциляції (відображає відносне коливання значень).

7. Впровадження у практику зроблених висновків.

Анкета в експертних методах – це певним чином організований набір питань, відповіді на які розглядаються як інформація про ступінь впевненості експерта у ймовірності щодо розвитку певної події чи відносної важливості аналізованої події.

Питання в анкеті повинні мати логічний зв'язок, при цьому експерт може змінювати деякі з них, якщо вони не враховують всі необхідні, на його погляд, критерії. Власне на етапі опрацювання програми експертної оцінки

слід визначити, які саме фахівці будуть опитані, що здійснюється за допомогою одного із двох способів оцінки компетентності експертів.

Для оцінки ефективності розроблених моделі і експериментальної програми формування критичного мислення старшокласників у позаурочній діяльності був використаний метод педагогічної експертизи, який передбачає такі дії: 1) формування групи експертів; 2) визначення мети роботи експертної групи; 3) вибір правил, способів оцінки, статистичної обробки та узагальнення інформації; 4) визначення критеріїв експертизи; 5) проведення процедури експертизи; 6) заповнення протоколу результатів експертизи.

У якості експертів були обрані 8 науково-педагогічних працівників Навчально-наукового інституту «Українська інженерно-педагогічна академія» Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Для експертизи розроблених моделі і експериментальної програми формування критичного мислення старшокласників у позаурочній діяльності були виділені такі критерії та показники:

1. Критерії актуальності.

Показники: необхідність розроблених моделі і експериментальної програми формування критичного мислення у позаурочній діяльності для вчителів; необхідність розроблених моделі і експериментальної програми формування критичного мислення у позаурочній діяльності для старшокласників.

2. Критерій інноваційності.

Показники: рівень новизни в діяльності вчителів; рівень новизни в діяльності старшокласників.

3. Критерій продуктивності.

Показники: вплив розроблених моделі і експериментальної програми формування критичного мислення у позаурочній діяльності на систему умінь вчителів; їхній вплив на рівень сформованості критичного мислення у старшокласників.

4. Критерій ініціативності.

Показники: рівень ініціативи у вчителів при застосуванні розробок; рівень ініціативи у старшокласників при застосуванні розробок.

5. Критерій рефлексивності.

Показники: можливість самоаналізу діяльності вчителів; можливість самоаналізу діяльності старшокласників.

6. Критерій особистісної результативності.

Показники: ефективність діяльності вчителів; ефективність діяльності старшокласників.

7. Критерій зворотного зв'язку

Показники: прогнозований рівень сприйняття розробок вчителями; прогнозований рівень зацікавлення розробками старшокласниками.

Нами була використана шкала оцінювання вище перерахованих критеріїв від «1» до «10» та «Анкета для експертної оцінки моделі і експериментальної програми формування критичного мислення у позаурочній діяльності старшокласників» (Додаток Б).

Загальна експертна оцінка ефективності розроблених моделі і експериментальної програми формування критичного мислення у позаурочній діяльності старшокласників обчислювалась за формулою:

$$K = \frac{1}{7} \sum_{i=1}^7 K_i, \quad (2.1)$$

де: K – показник загального рівня експертної оцінки ($K \leq 1$);

K_i – показник реалізації кожного окремого критерію, $i = 1, 2, \dots, 7$.

Результати розрахунків відображено в таблиці 2.2.

Для оцінки ефективності розроблених моделі і експериментальної програми формування критичного мислення у позаурочній діяльності старшокласників скористаємось шкалою створеною авторами для експертної процедури:

$0 < K < 0,5$ – незадовільний рівень,

$0,51 < K < 0,65$ – критичний рівень,

$0,66 < K < 0,8$ – допустимий рівень,

$0,81 < K < 0,95$ – достатній рівень,

$0,96 < K < 1,0$ – оптимальний рівень.

Таблиця 2.2

Прогнозна ефективність розроблених моделі і експериментальної програми формування критичного мислення у позаурочній діяльності старшокласників

Критерії експертизи	Порядковий номер експерта								K_i
	1	2	3	4	5	6	7	8	
K_1	0,92	0,91	0,93	0,91	0,93	0,85	0,95	0,91	0,91
K_2	0,95	0,92	0,92	0,93	0,91	0,88	0,91	0,92	0,92
K_3	0,87	0,95	0,91	0,86	0,87	0,93	0,92	0,94	0,91
K_4	0,93	0,91	0,94	0,91	0,92	0,92	0,94	0,95	0,93
K_5	0,94	0,88	0,96	0,84	0,88	0,93	0,96	0,92	0,91
K_6	0,91	0,89	0,93	0,93	0,94	0,95	0,93	0,87	0,92
K_7	0,96	0,92	0,87	0,97	0,93	0,95	0,92	0,94	0,93
Середня експертна оцінка	0,93	0,91	0,92	0,91	0,91	0,92	0,93	0,92	0,92

Аналіз даних табл. 2.2 дозволяє дійти висновку, що ефективність здійсненої розробки моделі і експериментальної програми формування критичного мислення у позаурочній діяльності старшокласників знаходиться близько до верхнього значення рівня «достатній» і має значення 0,92.

Для наочності та на підставі отриманих від експертів даних, поданих у табл. 2.2, а також за допомогою програми для роботи з електронними таблицями MS Office Excel 2010 побудуємо лінійчатую діаграму (рис. 2.2). На цій діаграмі подано внесок кожного експерта в загальну середню експертну оцінку.

Проведене експертне оцінювання надає змогу констатувати, що загальна середня оцінка від усіх експертів дорівнює 0,92, що можна схарактеризувати рівень «достатній». При цьому слід відзначити, що усі 8 експертів оцінили здійсненої розробку моделі і експериментальної програми

Рис. 2.2. Внесок кожного експерта в загальну середню експертну оцінку.

формування критичного мислення у позаурочній діяльності старшокласників на «достатньому» рівні, поставив оцінки від 0,91 до 0,93, що наближає загальну середню оцінку до нижнього значення самого високого рівня – «оптимальний».

Також, на підставі аналізу діаграми на рис. 2.2, можна дійти висновку про те, що дані від усіх експертів мають рівномірний характер, а розбіжності оцінок не виходять за межі 5% похибки, прийнятої для педагогічних досліджень.

Така оцінка від експертів свідчить про вдалість запропонованих моделі і експериментальної програми формування критичного мислення у позаурочній діяльності старшокласників. Відповідно можна констатувати, що мета кваліфікаційної роботи бакалаврського рівня вищої освіти досягнута.

Висновки до розділу 2

1. Як показали дослідження, діяльність з виявлення і спростування помилок, навіть без спеціального навчання, впливає на підвищення ефективності критичного мислення. Вивчаючи правила логіки учні отримують суму знань, необхідних для критично мислячої людини, інструмент, за допомогою якого буде легше досягти бажаного результату. Інша справа, що учням самим доведеться вирішувати, яким алгоритмом або правилом необхідно скористатися в тій чи іншій ситуації.

2. Критичне мислення зумовлюється успішним розв'язанням різного роду завдань через цілеспрямоване створення спеціальних ситуацій, прийомів актуалізації на пошук помилок. Запобігання помилок в аргументації і критиці сприяє дотримання спеціальних правил. Їх класифікація передбачає поділ на три групи: 1) щодо тезису; 2) щодо аргументів; 3) щодо форми аргументації і критики. Деякі з цих правил стосуються лише доказу і спростування. Закріплення умінь і навичок культури критичного мислення організовується поза навчальними заняттями через проведення класних вечорів, диспутів, походів у театр, музеї, виставки з подальшим аналізом зазначених заходів.

3. В ході проведеної роботи було розроблено модель формування критичного мислення у позаурочній діяльності старшокласників. Центральне місце в розробці моделі процесу розвитку критичного мислення старших школярів у позаурочній діяльності, виходячи з діяльнісного підходу, посідає тісне співробітництво й спільна робота старшокласників і вчителів для досягнення поставлених цілей і розв'язання намічених завдань. Вчитель не пропонує кінцеві підсумкові рішення та зразки, вони створюються в процесі загальної діяльності школярів та пошукової роботи. Результатом реалізації моделі є сформована в позаурочній діяльності творча особистість учня старших класів з розвиненим критичним мисленням (на високому, середньому та низькому рівнях).

4. Для досягнення мети кваліфікаційної роботи в процесі її виконання було розроблено експериментальну програму «Нові думки вголос», спрямовану на розвиток критичного мислення старшокласників у позаурочній діяльності. Реалізація програми передбачається у формі клубної діяльності. Програма позаурочної діяльності «Нові думки вголос» призначена для школярів старшого шкільного віку (15-17 років). В одній групі планується участь 10-12 старшокласників. Програма розрахована на 1 рік навчання, заняття проводяться за затвердженим розкладом 1 раз на тиждень протягом однієї академічної години. Загальний обсяг – 34 години на рік.

5. Проведене експертне оцінювання надає змогу констатувати, що загальна середня оцінка від усіх експертів дорівнює 0,92, що можна схарактеризувати рівень «достатній». При цьому слід відзначити, що усі 8 експертів оцінили здійсненої розробку моделі і експериментальної програми формування критичного мислення у позаурочній діяльності старшокласників на «достатньому» рівні, поставив оцінки від 0,91 до 0,93, що наближає загальну середню оцінку до нижнього значення самого високого рівня – «оптимальний».

Така оцінка від експертів свідчить про вдалість запропонованих моделі і експериментальної програми формування критичного мислення у позаурочній діяльності старшокласників. Відповідно можна констатувати, що мета кваліфікаційної роботи бакалаврського рівня вищої освіти досягнута.

ВИСНОВКИ

1. Старший шкільний вік є найбільш сприятливим періодом для усвідомленого формування критичного мислення з кількох причин: а) на стадії формальних операцій розумові дії учнів остаточно координуються у стійкі і рухливі структури з їхньою зворотністю, і мислення починає виступати у «чистій формі», відносно незалежно від предметних дій; на цій стадії закладаються основи теоретичного мислення; б) у старших класах школи відбувається усвідомлена соціалізація особистості, накопичення певного соціального досвіду; в) триває процес усвідомленого розвитку культури розумової праці, культури мислення і культури критичного мислення зокрема.

2. Критичне мислення старшокласників — це система соціально і індивідуально значущих якостей критичності розуму особистості, отриманих у процесі виховання і освіти. Критичне мислення посідає важливе місце у структурі особистості старшокласників, сприяє пізнанню і виявленню у тій чи іншій формі протиріч, помилок і недоліків у ході навчання і суспільної практики з метою їх подолання, знімає психологічні бар'єри, вчить правильно сприймати конструктивну критику і діловито відповідати на неї, виробляє активну життєву позицію.

3. В ході проведеної роботи було розроблено модель формування критичного мислення у позаурочній діяльності старшокласників. Центральне місце в розробці моделі процесу розвитку критичного мислення старших школярів у позаурочній діяльності, виходячи з діяльнісного підходу, посідає тісне співробітництво й спільна робота старшокласників і вчителів для досягнення поставлених цілей і розв'язання намічених завдань. Результатом реалізації моделі є сформована в позаурочній діяльності творча особистість учня старших класів з розвиненим критичним мисленням (на високому, середньому та низькому рівнях).

4. Для досягнення мети кваліфікаційної роботи в процесі її виконання було розроблено експериментальну програму «Нові думки вголос», спрямовану на розвиток критичного мислення старшокласників у позаурочній діяльності. Реалізація програми передбачається у формі клубної діяльності. Програма позаурочної діяльності «Нові думки вголос» призначена для школярів старшого шкільного віку (15-17 років). В одній групі планується участь 10-12 старшокласників. Програма розрахована на 1 рік навчання, заняття проводяться за затвердженим розкладом 1 раз на тиждень протягом однієї академічної години. Загальний обсяг – 34 години на рік.

5. Проведене експертне оцінювання розроблених моделі і експериментальної програми формування критичного мислення у позаурочній діяльності старшокласників надає змогу констатувати, що загальна середня оцінка від усіх експертів дорівнює 0,92, що можна схарактеризувати рівень «достатній». При цьому слід відзначити, що усі 8 експертів оцінили здійсненої розробку моделі і експериментальної програми формування критичного мислення у позаурочній діяльності старшокласників на «достатньому» рівні, поставив оцінки від 0,91 до 0,93, що наближає загальну середню оцінку до нижнього значення самого високого рівня – «оптимальний». Така оцінка від експертів свідчить про вдалість запропонованих моделі і експериментальної програми формування критичного мислення у позаурочній діяльності старшокласників. Відповідно можна констатувати, що мета кваліфікаційної роботи бакалаврського рівня вищої освіти досягнута.

Водночас проведене дослідження не вичерпує всієї проблеми формування критичного мислення учнів. Залишилися невирішеними питання співвідношення критичного мислення з іншими видами мислення, формування критичного мислення в середньому ланці школи, наступності виховання культури критичного мислення в системі «школа – заклад вищої освіти».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адаменко Н., Кравченко Ю. (2014) Історія знайомства української педагогічної аудиторії з методикою «Філософія для дітей» / Філософія освіти. Philosophy of Education, 2(15), 188-194. URL: www.philosophyeducation.com
2. Бандурка О. М., Тягло О. В. (2002) Курс логіки. Підручник. Київ : Літера ЛТД.
3. Бандурка О. М., Тягло О. В. (2011) Юридична логіка : підручник для студентів вищ. навч. закладів. Харків : Золота миля.
4. Бех І. Д. Особистісно-зорієнтоване виховання: наук.-метод. посіб. Київ: ІЗМН, 1998. 257 с.
5. Гайденко В. (2006) Філософія освіти в Бразилії : критична педагогіка Пауло Фрейре // Філософія освіти.
6. Грегорі М. (2006) Про філософію, дітей та «заборонені теми» / Виховна робота в школі, 6(19), 12-13.
7. Гриневич Л. (2017) Надто важливий. Чому потрібно прийняти новий закон про освіту? / Українська правда. Життя. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/06/19/224784/>
8. Кутіщенко В.П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій): Навчальний посібник. - К.: Центр навч. літератури, 2005. - 128 с.
9. Ліпман М. (2005) Критичне мислення: чим воно може бути? / Постметодика, 2(60), 33-41.
10. Макаренко В.М., Туманцова О.О. Як опанувати технологію формування критичного мислення. - Х.: Вид. група "Основа": "Тріада+", 2008. - 96 с.
11. Макларен П. (2010) Революційна критична педагогіка у XXI ст. Відповіді на за- питання Ірини Предборської / Філософія освіти. Philosophy of Education, 1-2 (9), 57-66. URL: www.philosophyeducation.com

12. Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія: Навч. посібник. - К.: МАУП, 2000. - 256 с.
13. Мирошніченко В.О. Розвиток критичного мислення учнів засобами проектної технології на уроках історії. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки)*, 2008, №4, Бердянськ: БДПУ, С. 26-32.
14. Мисечко О.Є. Психолого-педагогічні умови формування критичного мислення молодших школярів при вивченні іноземних мов. *Зб. наукових праць*. Вип. 5, Кн.ІІ, Київ-Житомир: Волинь, 2003. С. 237-242.
15. Нечепельська Н.В. Формування критичного мислення / Н.В. Нечепельська / Педагогічна майстерня: науково-методичний журнал. - Х.: Основа, 2011. - №5. - С.2 - 8.
16. Савчин М.В. Вікова психологія: навчальний посібник / М.В. Савчин, Л.П. Василенко. - Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 2001. - 287 с.
17. Сергєєнкова О.П. Вікова психологія: Навчальний посібник. - К.: Центр учбової літератури, 2012. - 376 с.
18. Сергєєнкова О.П. Загальна психологія: Навчальний посібник. - К.: Центр учбової літератури, 2012. - 296 с.
19. Сисоєва, С.О. Основи педагогічної творчості: Підручник. К.: Міленіум, 2006. 344 с.
20. Скрипченко О.В. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. - К.: Просвіта, 2001. - 416 с.
21. Скрипченко О.В. Загальна психологія: Підручник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. - К.: Либідь, 2005. - 464 с.
22. Терно С. (2012) Світ критичного мислення: образ та мімікрія / Історія в сучасній школі, 7-8, 27-38.
23. Терно С.О. Розвиток критичного мислення старшокласників на уроках історії / Терно С.О. / Збірник наукових праць Бердянського

державного педагогічного університету (Педагогічні науки). - №4. - Бердянськ: БДПУ, 2008. - С. 5-13.

24. Тищенко К. (2016) Зубрити – не вихід. Як у школах вчитимуть критичному і креативному мисленню / Українська правда. Життя. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2016/07/5/214729/>

25. Тягло О. (2017) Чи буде культура критичного мислення в новій українській школі? / Українська правда. Життя. URL: <http://www.life.pravda.com.ua/columns/2017/02/9/222533/>

26. Тягло О. В. (1998) Логіка з елементами курсу критичного мислення. Харків : Видавництво Університету внутрішніх справ, «Основа».

27. Тягло О. В. (2005) Післямова до статей Метью Ліпмана і Марка Вайнштейна / Постметодика, 2(60), 46-47.

28. Тягло О. В. (2008) Критичне мислення : навчальний посібник. Харків : Видавництво «Основа».

29. Удовиченко Г.А. Проблема розвитку критичного мислення молодших школярів на уроках іноземної мови / Удовиченко Г.А. / Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). - №4. - Бердянськ: БДПУ, 2008. - С.44 - 50.

30. Четверта промислова революція (2016) / Tech Today. URL: <https://techtoday.in.ua/news/chetverta-promislova-revolyuciya-56779.html>
Варій М.Й. Загальна психологія: Навчальний посібник / 2-ге видан., випр. і доп. - К.: "Центр учбової літератури", 2007. - 968 с.

31. Bloom, B.S., Engelhart, M.D., Furst, E.J., Hill, W.H., & Krathwohl, D.R. (1956). Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. Handbook I: Cognitive domain. New York: David McKay Co Inc.

32. Brown, M. Neil and Keeley, Stuart M. (1998) Asking the Right Questions. A Guide to Critical Thinking. 5th ed. Upper Saddle River (NJ): Prentice Hall.

33. Burbules, N. and Berk, R. (1999) Critical Thinking and Critical Pedagogy / T. S. Popewitz & L. Fender (eds). Critical Theories in Education. New York: Routledge.
34. Dewey, J. (1910). How We Think. 1910. Publisher. D.C. Heath & Co.
35. Elder, L. (2002). Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life. Pearson.
36. Facione, Peter A. (1990) Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Pur- poses of Educational Assessment and Instruction. Executive Summary. "The Delfi Re- port". Millbrae, CA : The California Academic Press.
37. Gleason, William (2002) Ukrainian Higher Education in Transition: Perspectives and Policy Implications / Conference Proceedings "Democracy and Education", June 1-2, 2001, Kyiv, Ukraine. Washington, D. C. : Montclair State University Global Education Center, Literal Books.
38. Gray, Alex (2016) The 10 Skills You Need to Thrive in the Fourth Industrial Revolution. URL:<https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-10-skills-you-need-to-thrive-in-the-fourth-industrial-revolution/>
39. Gregory, Maughn (2004) Practicing Democracy: Social Intelligence and Philosophical Practice / International Journal of Applied Philosophy, 18(2), 161-174.
40. Guilford, J.P. (1956). The Structure of Intellect. Psychological Bulletin, 53(4), 267-293.
41. Halpern, D. F. (1998). *Teaching critical thinking for transfer across domains: Dispositions, skills, structure training, and metacognitive monitoring*. American Psychologist, 53(4), 449-455. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.53.4.449>
42. Halpern, D. F. Critical Thinking Across the Curriculum: A Brief Edition of Thought and Knowledge. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1997.
43. Kuhn, D. (1999). A developmental model of critical thinking // Educational Researcher, 28(2), 16–25. Режим доступа: <https://doi.org/10.3102/0013189X028002016>.

44. Lipman M. Thinking in Education. — Cambridge University Press, 2003.
45. Naji, Saeed and Hashim, Rosnani (eds.) (2017) History, Theory and Practice of Phi-, Rosnani (eds.) (2017) History, Theory and Practice of Phi- Rosnani (eds.) (2017) History, Theory and Practice of Phi- losophy for Children. NY : Routledge.
46. Paul, R. (1990). Critical Thinking: What Every Person Needs to Survive in a Rapidly Changing World. Foundation for Critical Thinking.
47. The Future of Jobs. Employment, Skills and Workforce Strategy for the Fourth Industrial Revolution (2016). URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs.pdf
48. Tsui, L. (2002). Fostering critical thinking through effective pedagogy// The Journal of Higher Education, 73(6), 740–763 Режим доступа: <https://doi.org/10.1080/00221546.2002.11777104>
49. Ennis, R, “The nature of critical thinking: an outline of critical thinking disposition and abilities”, (Online). Available: [http://faculty.education.illinois.edu/rhennis/documents/the nature of criticalthinking_51711_000.pdf](http://faculty.education.illinois.edu/rhennis/documents/the_nature_of_criticalthinking_51711_000.pdf). (Accessed June. 9, 2012).

ДОДАТКИ

Додаток А

Опис процесу формування критичного мислення у старшокласників

1. Вихідні дані для здійснення процесу:

- **Природні задатки та потенціал до критичного мислення**

Врахування індивідуальних психологічних особливостей, рівня розвитку пізнавальних здібностей, схильностей до аналізу, рефлексії, логічного мислення.

- **Мотивація розвитку критичного мислення**

Формування внутрішньої потреби та інтересу до критичного осмислення інформації, стимулювання пізнавальної активності через проблемні ситуації, дискусії, інтерактивні методи.

- **Система знань, умінь і прийомів формування критичного мислення**

Навчання основним компонентам критичного мислення: аналізу, синтезу, оцінці інформації, аргументації, вмінню ставити питання, розпізнавати маніпуляції, логічно мислити.

2. Процес формування критичного мислення:

- **Розвиток особистісних якостей**

Виховання відповідальності, відкритості до нової інформації, толерантності, самокритичності, впевненості у власних судженнях.

- **Набуття досвіду, умінь та навичок застосування критичного мислення**

Практичні вправи, кейс-стаді, рольові ігри, дискусії, проєктна діяльність, аналіз реальних життєвих ситуацій.

- **Рефлексія та самооцінка**

Регулярний аналіз власних думок і дій, обговорення результатів, корекція помилок і розвиток умінь.

3. Результат процесу: Формування у старшокласників стійких умінь і навичок критичного мислення, здатності самостійно аналізувати інформацію, приймати обґрунтовані рішення, бути відповідальними та активними учасниками освітнього процесу і суспільного життя.

АНКЕТА

для експертної оцінки моделі і експериментальної програми формування критичного мислення у позаурочній діяльності старшокласників

Шановний експерт!

Просимо Вас ознайомитися з наданими Вам інформаційними матеріалами щодо розроблених моделі і експериментальної програми формування критичного мислення у позаурочній діяльності старшокласників. Після цього оцініть, будь-ласка, як самі модель та експериментальну програму, так і доцільність їх застосування в старших класах закладів загальної середньої освіти України.

Для здійснення оцінки просимо Вас зробити позначку будь-яким зручним способом на запропонованих шкалах, розташованих після певних запитань та тверджень. При бажанні, виразіть свою думку в довільній формі на окремому аркуші.

1. Оцініть, будь ласка, актуальність моделі і експериментальної програми формування критичного мислення у позаурочній діяльності :

а) для **вчителів** старших класів:

б) для **старших школярів**:

2. Оцініть, будь ласка, рівень передбачуваної інноваційності розроблених моделі і експериментальної програми формування критичного мислення у позаурочній діяльності :

а) для діяльності **вчителя** старших класів:

б) для діяльності *старших школярів*:

3. Оцініть, будь ласка, рівень впливу розроблених моделі і експериментальної програми на формування критичного мислення у позаурочній діяльності:

а) на систему *умінь вчителів* старших класів:

а) на рівень сформованості *критичного мислення* старших школярів:

4. Оцініть, будь ласка, рівень ініціативності при застосуванні розроблених моделі і експериментальної програми формування критичного мислення у позаурочній діяльності :

а) у *вчителів* старших класів:

а) у *старших школярів*:

5. Оцініть, будь ласка, рефлексивність при застосуванні розроблених моделі і експериментальної програми формування критичного мислення у позаурочній діяльності на:

а) можливість самоаналізу діяльності **вчителів** старших класів:

а) можливість самоаналізу діяльності **старших школярів**:

6. Оцініть, будь ласка, результативність діяльності при застосуванні розроблених моделі і експериментальної програми формування критичного мислення у позаурочній діяльності для:

а) **вчителів** старших класів:

а) **старших школярів**:

7. Оцініть, будь ласка, зворотний зв'язок при застосуванні розроблених моделі і експериментальної програми формування критичного мислення у позаурочній діяльності:

а) рівень сприйняття розробок **вчителями** старших класів:

а) рівень зацікавлення розробками у *старших школярів*:

Повідомте, будь ласка, деякі відомості про себе:

Прізвище, ім'я, по-батькові _____

Науковий ступінь _____

Вчене звання _____

Місце роботи _____

Посада _____

Стаж роботи _____

Дата _____

Підпис _____

Дякуємо Вам за надану допомогу в роботі!